MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİ FİKİRLERİN OLUŞUMUNDA, İSLAMİ MODERNİZM VE REŞİD RIZA

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TOBB EKONOMİ VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ

AZRA TOKER

TARİH

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NİSAN 2023

Bu Yüksek Lisans Tezinin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm koşulları yerine getirdiğini onaylarım.

_____

Prof. Dr. Serdar SAYAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürü

Bu çalışmayı okuduğumu ve çalışmanın kapsam ve içerik olarak Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda bir Yüksek Lisans Tezi olabilecek yeterlilikte olduğuna kanaat getirdiğimi onaylıyorum.

Yüksek Lisans Tezi Danışmanı

Prof. Dr. Hilmi DEMİR _____
(TOBB ETÜ, Tarih)

Yüksek Lisans Tezi Üyeleri

Prof. Dr. Evgenia KERMELİ ÜNAL _____
(Hacettepe Üniversitesi, Tarih)

Doç. Dr. Burak Bilgehan ÖZPEK _____
(TOBB ETÜ, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Azra TOKER

ÖZ

MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİ FİKİRLERİN OLUŞUMUNDA,
İSLAMİ MODERNİZM VE REŞİD RIZA

Azra TOKER
Yüksek Lisans, Tarih
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hilmi DEMİR

Arap milliyetçiliğinin nerede nasıl başladığına yönelik tartışmalar henüz bir sonuca ulaşmamış gözükmektedir. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarında Müslüman Araplar arasında milliyetçi fikirlerin oluşumunda İslami modernistlerin söylemlerinin etkilerinin de çok fazla çalışılmadığını söyleyebiliriz. İslami modernistler hakkında yapılan çalışmalar onların daha çok teolojik görüşlerine, İslam hukuku (fıkh) alanındaki reformlarına yer vermekte olup onların siyasi ve milliyetçi fikirlerle olan ilişkileri üzerinde pek durulmamıştır. Bu sebeple, elinizdeki bu çalışma aradaki bağlantıyı analiz etmek adına Mısır'da 19. yüzyıl itibariyle oluşan ortama ve İslami modernistlerin fikirlerinin oluşumuyla ilişkisine odaklanmıştır. Bununla birlikte İslami modernistlerin fikirlerinin 20. yüzyılın başlarında Müslüman Araplar arasında etnik bilincin ve milliyetçi fikirlerin oluşumuna nasıl etki ettiği konusu da bu bağlama yerleştirilecektir. Bu doğrultuda çalışmamızda İslami modernizmin güçlü savunucusu Reşid Rıza'nın, İslam reformu, İslam birliği, sömürgecilik, Osmanlı yönetimi, hilafet, Araplar ve milliyetçilik üzerine olan söylemleri incelemeye alınmıştır. Mısır'daki ortamın ve dönemin genel konjonktürünün Reşid Rıza'nın fikirlerinin oluşumunda oynadığı rolü incelemek adına çalışmamızda kültürel analiz yöntemi tercih edilmiş olup; ilk önce Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayan Mısır modernleşmesinden, I. Dünya Savaşı'na kadar Mısır'daki İngiliz idaresi incelenmiş, ardından İslami modernizm ve Reşid Rıza'nın fikirleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Arap Milliyetçiliği, İslami Modernizm, Reşid Rıza

ABSTRACT

ISLAMIC MODERNISM AND RESHID RIZA IN THE FORMATION OF ARAB NATIONALIST IDEAS IN EGYPT

Azra TOKER
Master of Arts, Historry
Supervisior: Prof. Hilmi DEMİR

Discussions on where and how Arab nationalism started seems to have not reached a conclusion yet. Also, we can say that the effects of the discourses of Islamic modernists on the formation of nationalist ideas among Muslim Arabs at the end of the 19th century were not studied much. In addition, studies on Islamic modernists mostly focus on their theological views and reforms in the field of Islamic law (*fiqh*), and their relations with political and nationalist ideas have not been emphasized much. For this reason, this study focuses on the environment in Egypt as of the 19th century and its relationship with the formation of Islamic modernists' ideas in order to analyze the link. However, the issue of how the ideas of Islamic modernists influenced the formation of ethnic consciousness and nationalist ideas among Muslim Arabs in the early 20th century will also be placed in this context. At this point, in our study, the discourses of Reşid Rıza, a strong defender of Islamic modernism, on Islamic reform, Islamic unity, colonialism, Ottoman rule, caliphate, Arabs and nationalism were examined. In order to examine the role played by the environment in Egypt and the general conjuncture of the period in the formation of Reşid Rıza's ideas, the method of cultural analysis was preferred in our study and firstly, the modernization of Egypt, which started with the period of Kavalalı Mehmet Ali Pasha, to the British administration in Egypt until the World War I was discussed and then, Islamic modernism and the ideas of Reşid Rıza were discussed.

Key Words: Egypt, Arab Nationalism, Islamic Modernizm, Reşid Rıza

TEŞEKKÜR SAYFASI

Saygıdeğer Danışmanım Prof. Dr. Hilmi DEMİR Hocama, Yüksek lisans tez çalışmam boyunca verdiği rehberlik, destek ve değerli önerileri için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, her zaman yanımda olduğunuz için teşekkür ederim. Ayrıca, tüm eğitim hayatım boyunca kapısını her daim açık tutan ve yol gösteren Bölüm Başkanımız Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZGÜLDÜR Hocama teşekkürlerimi iletmek istiyorum. Sizin önderliğinizde aldığım eğitim, bu çalışmanın temel taşlarını oluşturdu. Sizin cesaretlendiren sözleriniz ve desteğiniz olmadan bu başarıya ulaşmak mümkün olmazdı.

Saygıdeğer, jüri üyelerimiz Prof. Dr. Evgenia KERMELİ ÜNAL ve Doç. Dr. Burak Bilgehan ÖZPEK Hocalarımıza da değerli katkıları için teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Onların eleştirileri tezimizin kalitesini artırmak adına önemli birer yol gösterici oldu.

Ayrıca bu süreçte hem manevi olarak yanımda olan hem de ellerinden geldiğince bana destek olan arkadaşlarım, Feyza YÜKEN, Okan HORZUM ve lisans hayatımdan beri beraber çalıştığım çalışma arkadaşım Bülent ENDÜRLÜK'e teşekkür etmek istiyorum.

En önemlisi, her zaman yanımda olan, her kararımda bana inanan ve her adımda desteğini asla esirgemeyen sevgili ebeveynlerim Gülçin ve Levent KURTARANER'e ve bu süreçte sevgisi ve sabrıyla bana destek olan kardeşim Baha KURTARANER'e en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Sizlerin sonsuz sevgi ve destekleri, benim için her şeyin ötesindedir. Bana olan sevginiz, inancınız ve desteğiniz için hayatım boyunca sizlere minnettar olacağım.

Son olarak, bu zorlu yolda umudu kaybettiğim zamanlarda karşıma çıkan ve yolumu kaybettiğim zamanlarda bana ışık olan ve bu yola neden çıktığımı bana her daim anımsatan sevgili eşim Burak TOKER'e teşekkür etmek istiyorum. Senin sevgin, sabrın ve inancın olmasaydı, bu çalışmayı tamamlamak için gereken gücü kendimde bulmak çok daha zor olurdu. Bana inandığın ve zor zamanlarda ışığım olduğun için sana minnettarım.

Tüm destekleriniz, katkılarınız ve sevginiz için hepinize bir kez daha teşekkür ederim. Sizin varlığınız ve bana olan inancınız bu başarının en büyük kaynağıdır.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL SAYFASI iii
ÖZ iv
ABSTRACT v
TEŞEKKÜR SAYFASI vi
İÇİNDEKİLER vii
BÖLÜM I 1
GİRİŞ 1
1.1. Kaynaklar 4
1.2. Metodoloji 10
BÖLÜM II 13
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNA YÖNELİK TEORİLER 13
BÖLÜM III 37
MISIR'DA MODERNLEŞME VE MİLLİYETÇİLİK 37
3.1. Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi 38
3.1.a. Askeri Reformlar 39
3.1.b. Ekonomik Reformlar 40
3.1.c. Bürokratik Reformlar 43
3.1.d. Eğitim Alanında Yapılan Reformlar 45
3.2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan İngiliz Yönetimine Mısır 49
3.3. Mısır'da Osmanlı ve İngiliz Ortak Yönetimi (1882-1914) 56
BÖLÜM IV 67
İSLAMİ MODERNİZM, REŞİD RIZA VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ 67
4.1. Reşid Rıza ve İslami Modernizim 79
BÖLÜM V 97
SONUÇ 97
KAYNAKÇA 101

BÖLÜM I

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda Arap topraklarını ele geçirmesinden itibaren, imparatorluk bünyesinde yaşayan Araplar için devletin Müslüman bir devlet olması ve sultanın aynı zamanda halife olması, onları devlete bağlayan en önemli unsur olmuştur. Buna rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Arap vilayetlerinde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan Arap milliyetçi fikirlerin, 20. yüzyılın başında Araplar arasında ayrılıkçı fikirlere dönüştüğü görülmektedir.

Arap milliyetçiliğinin doğuşu ile ilgili, nerede ve ne zaman başladığına yönelik literatürde hala tartışmalar devam etse de Araplar arasında milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasını tetikleyen sebeplerin en başında şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonlarına doğru Arap vilayetlerindeki otoritesinin azalmasıyla oluşan güç boşluğunun İngiliz ve Fransızların emperyalist politikalarına imkân sağlaması gelmektedir. Özellikle 1798'de Fransa'nın hem İngilizlerin sömürgeleriyle bağlantısını kesmek hem de Mısır ekonomisini yönetmek amacıyla Mısır'ı işgal etmesiyle Osmanlı'nın Arap Vilayetlerinde dengeler bozulmuştur. Daha sonrasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde yapılan reformlar ile Osmanlı kontrolünden zamanla uzaklaşan Mısır'da, İngilizler ve Fransızlar arasında bir güç yarışı başlamış, yürüttükleri emperyalist politikalar sonucunda ise bölgede yabancı karşıtlığı ve *'Mısır Mısırlılarındır'* fikirleri ortaya çıkmıştır. Bir diğer etken ise, 19. yüzyıl sonuna doğru Arap coğrafyasında batılı tarzda eğitim veren kurumların ve misyoner okullarının sayılarının artmasıyla batılı fikirlerin bölgede giderek yayılmasıdır. Ayrıca bu okullarda eğitim alanların, Arap dili ve kültürünün önemine dikkat çekmeleri üzerine Arap edebi uyanışı başlamış ve bu hareket ile batı dillerindeki

birçok eser Arapçaya çevrilirken, Arapça yayımlanan gazete ve dergilerin de artması, Araplar arasında milliyetçi fikirlerin güçlenmesine imkân tanımıştır. Araplar arasında milliyetçi fikirler bu ortamda yayılmaya başlasa da bu fikirler ancak I. Dünya Savaşı'na doğru ayrılıkçı boyutlara ulaşmıştır. Bu noktada Araplar arasında Arap milliyetçi ve ayrılıkçı fikirlerin yaygınlaşması ve kabul görmesinde, 1908 yılı itibariyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi ele alması ve sonrasında başlattığı Pan-Turancı politikalar da tetikleyici rol oynamıştır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan reformların sonucunda Mısırlı Araplar ile Osmanlı Mısır elitleri arasında katı ayrım başlamış ve zaman içerisinde Arapların Mısır'daki konumu giderek değer kaybetmiştir. Hıdiv İsmail Paşa ve Tevfik Paşa dönemlerinde ülkede İngilizler başta olmak üzere yabancı devletlerin etkinliğinin artmasıyla, 1879 yılı itibari ile Urabi Paşa önderliğinde Mısır'da milliyetçi gruplaşmalar ve yabancı karşıtı hareketler baş göstermiştir.

Bu süreçte, bir zamanlar İslam'ın siyasi birliği için eylemlerde bulunan Cemaleddin el-Afgani'nin[1] yoldaşı olan Muhammed Abduh'un[2] İslam'da modernleşmeci fikirleri, giderek İslami unsurlarla Arap kimliğini pekiştirmeye ve Arap kimliğine siyasi anlam kazandırmaya başlamıştır. Muhammed Abduh'un bu fikirlerinin hem savunucusu hem de geliştiricisi ise şüphesiz en büyük öğrencisi Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935) olmuştur. Reşîd Rızâ, otuz altı yıl boyunca düzenli olarak çıkardığı *el-Menâr* dergisi ve bu dergide yazmış olduğu makalelerle hem Pan-İslamist fikirleri hem de Arap Milliyetçi fikirleri etkilemiş bir düşünürdür. Reşid Rıza, özellikle fıkıh, hilafet ve

---

[1] "*Seyyid Cemâlüddîn Muhammed b. Safder el-Efgānî el-Hüseynî (1838-1897) İslâmî uyanışı etkileyen XIX. yüzyıl fikir ve siyaset adamlarından*" detaylı biyografi için bkz. Hayreddin KARAMAN, "EFGĀNÎ, Cemâleddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/efgani-cemaleddin (13.02.2023).

[2] *"Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısrî (1849-1905) Mısırlı İslâm düşünürü, yenilik hareketinin öncülerinden"* detaylı biyografi için bkz. M. Sait ÖZERVARLI, "MUHAMMED ABDUH", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-abduh (13.02.2023).

devlet hakkındaki fikirleri ile Mısır'da gelişen İslami reformizmin en önemli düşünürü olmuş, aynı zamanda Mısır'da Osmanlı'ya karşı gelişen milliyetçi fikirlerin de kendisine gelenekten destek bulmasına imkân sağlamıştır. Bu yönüyle Mısır'da gelişen Arap milliyetçi fikirlerle Reşid Rıza'nın ilişkisini sorgulamak ve ortaya çıkarmak Mısır siyasi tarihini anlamak açısından da oldukça önemli gözükmektedir.

Literatürde Arap milliyetçiliğinin doğuşuna yönelik ortaya konan çalışmalar incelendiğinde, 19. yüzyılın sonlarında Müslüman aydınlar arasında yayılmaya başlayan İslami modernizm fikirlerinin ve daha sonrasında Arap coğrafyasında yaşayan Müslüman gençler arasında Arap etnik bilincinin artmasını ve yayılmasını sağlayan düşüncelerin Arap milliyetçiliğine olan etkilerinin üzerinde pek durulmadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Mısır'da Arap milliyetçiliğinin genellikle siyasi tarihin bir parçası olarak çalışıldığı ve Muhammed Reşid Rıza'nın İslam birliği, hilafet ya da devlet üzerine olan fikirlerinin ise genel olarak fıkıh ve İslami boyutu ile incelenerek bu fikirlerin topluma ve siyasi ortama olan etkilerinin de çalışılmadığı fark edilmektedir.

Tüm bu nedenlerden dolayı, bu çalışmada asıl olarak, Muhammed Reşid Rıza'nın İslami reformist fikirlerinin, Mısır'da Arap milliyetçiliğinin yükselişine nasıl ve ne derecede etki ettiği incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde önce Arap milliyetçiliğinin doğuşuna yönelik teorilere yer verilirken ardından 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliğinden I. Dünya Savaşı'na, Mısır'ın hem siyasi hem de toplumsal durumu anlatılmakta ve Mısır'da zamanla yükselen yabancı karşıtlığı, Arap milliyetçi hareketlerin ve fikirlerin yayılımı ve siyasal gelişimi ele alınmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise Muhammed Abduh öncülüğünde başlayan İslami Reformist fikirlerin Arap milliyetçiliğine olan etkileri de göz önünde bulundurularak, özellikle Muhammed Reşid Rıza'nın İslami

reformist fikirleri, İslam birliği, hilafet, Araplar ve milliyetçilik üzerine olan söylemleri ele alınarak, Mısır'daki bu ortam ile onun fikirleri arasındaki etkileşim analiz edilecektir.

1.1. Kaynaklar

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak "Millet" ve "Milliyetçilik" kavramları bu alanda en önemli isimler olan Anthony D. Smith, Ernest Gellner, Eric J. Hobsbawm, Benedict Anderson, Étienne Balibar ve Immanuel Wallerstein'ın yazıları ve bu alanda ortaya konan birtakım tezler üzerinden hazırlanmıştır. Daha sonrasında "Arap milliyetçiliğinin doğuşu" hakkında literatürdeki en önemli çalışmaları ortaya koyan George Antonius [3], Zeine N. Zeine[4], Albert Hourani[5] [6], Abd al-'Aziz Duri,[7], Ernest Dawn,[8], Bessam Tibi[9] ve Hasan Kayalı'nın[10] eserleri bu bölümde incelenmiştir. Bu çalışmaların en büyük ortak noktası, Arap milliyetçiliğine dair günümüzde yayınlanan birçok tez ve makalenin sıklıkla faydalandıkları ana eserler olmalarıdır. Bu sebeple, bu eserlerden burada kısaca bahsedilmek yerine, Arap milliyetçiliğinin doğuşuna yönelik ortaya konan teorilerin rahatça incelenip tartışılabilmesi adına bu eserler çalışmamızın birinci bölümünde daha detaylı şekilde ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümde ilk bölümde zikredilen Houreni, Dawn, Tibi gibi isimlerin eserleri dışında, Mısır'da modernleşme ve milliyetçilik üzerine kullanılan en

---

[3] George Antonius, *The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement*, (New York: J. B. Lippincott Company, 1939)
[4] Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* Çev. Emrah Akbaş, (İstanbul: Ark Kitapları, 2020)
[5] Albert Hourani, *The Emerge of The Modern Middle East*, (California: University of California Press, 1981)
[6] Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi,* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014)
[7] Abd al-'Aziz. Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation,* (New York: Routledge, 2012)
[8] C. Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa,* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998)
[9] Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998)
[10] Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918,* Çev. Türkan Yöney, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018)

önemli kaynak Özge Özkoç'un *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*[11] isimli çalışması olmuştur. Bu çalışma özellikle Türkçe literatürde 19. yüzyılda Mısır'da yaşanan değişim ve dönüşüm hakkında karşılaştığım en detaylı çalışma oluşmuştur. Kendisinin de eserinin giriş kısmında belirttiği üzere, literatürde bazı isimlerce kabul gören (George Antonius gibi) Kavalı Mehmet Ali Paşa dönemindeki modernleşmenin, Mısır'da milliyetçiliğin doğuşu olduğuna dair tezi reddederek, Mısır'daki modernleşmenin, İstanbul'da yaşanan modernleşmenin izdüşümü olduğunu savunmaktadır. Bu doğrultuda eserinde 19. yüzyıl boyunca Mısır'da yaşanan hem siyasi hem de modernleşme üzerine yaşanan değişimleri detaylıca incelemiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Albert Hourani, Bessam Tibi ve Ernest Dawn'ın eserleri, bu alanda yapılan çalışmalar arasında hem en detaylı olanlar olmaları hem de özellikle Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın birçok yazısı üzerinden hatta yer yer birincil kaynakların çevirilerinin birebir alıntılarına da yer vermeleri sebebiyle sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle literatürde bugüne kadar Reşid Rıza hakkındaki en kapsamlı ve detaylı çalışma olması sebebiyle Albert Hourani'nin eseri yaptığımız çalışma için çok büyük önem arz etmiştir. Bunun dışında, Afgani, Abduh ve Reşid Rıza'ya ait orijinal metinlerin günümüze göre ağır bir Arapça ile yazılmış olmaları, maalesef bu çalışmada ilk elden kullanılmalarına imkân vermemiştir. Bu isimler üzerine yapılan diğer çalışmalarda da aynı duruma rastlanmış olup, o çalışmalarda da çoğunlukla Hourani, Tibi ve Dawn'ın eserlerinin kaynak olarak kullanıldığı görülmüştür.

---

[11] Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015)

Literatürdeki pek çok çalışmada rastlanmayan ancak Reşid Rıza hakkında önemli çalışmalara imza atan Eliezer Tauber'in çeşitli makaleleri bu bölümde kaynak olarak ele alınmıştır. Lakin bazı önemli çalışmaları ne yazık ki yazarın erişim taleplerimizi kabul etmemesi sebebiyle incelememiştir. Yazarın erişim sağlanabilen eserleri "Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of 'Abd al-Rahman al-Kawakibi, Najib 'Azuri and Rashid Rida"[12], "Rashīd Riḍā, Jews, and Zionism",[13] "Egyptian Secret Societes, 1911"[14] ve "Rashid Rida's Political Attitudes During World War I"[15] isimli çeşitli dergilerde yayınlanan makaleleri olmuştur.

Hayrettin Karaman'ın çevirmiş olduğu Reşid Rıza'nın *Gerçek İslam'da Birlik*[16] eseri, bu bölümde sık kullanılan kaynaklardan bir tanesidir. Eserin ilk kısmında Karaman, Reşid Rıza'nın eserlerini kaynak alarak Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın hayatları ve fikirleri hakkında detaylı bir bölüm yazmıştır. Birincil kaynakların direkt kullanılmasından dolayı eserin bu kısmı özellikle çalışmamızın biyografik kısımlarının yazımı için oldukça yararlı olmuştur. Eserin ikinci yarısı ise Rıza'nın aynı isimde yayınladığı ve İslam hakkında, biri muhafazakâr diğeri yenilikçi iki kişi arasında geçen karşılıklı diyalog ve tartışmaları içeren eserinin çevirisinden oluşmaktadır. Ancak bu tartışmalar çoğunlukla fıkıh üzerine olduğu için, çalışmanın kapsamının dışında kaldığından dolayı pek kullanılmamıştır.

---

[12] Eliezer Tauber, "Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of 'Abd al-Rahman al- Kawakibi, Najib 'Azuri and Rashid Rida", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Taylor&Francis, 1994, Vol.12 No:2, s.190-198.
[13] Eliezer Tauber, "Rashīd Riḍā, Jews, and Zionism", *The Journal of the Middle East and Africa*, 2021, Volume: 12 Sayı: 4, s.405-424.
[14] Eliezer Tauber, "Egyptian Secret Societies, 1911", *Middle Eastern Studies*, Taylor&Francis, Haziran 2006, Volume: 42, Sayı:4, s. 603-623.
[15] Eliezer Tauber, "Rashid Rida's Political Attitudes During World War I", *The Muslim World*, Vol.LXXXV No:1-2, Ocak-Nisan 1995, s.107-121.
[16] Reşid Rıza, (Çev.) Hayrettin Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015)

Kullanılan bir diğer eser, Reşid Rıza'nın kaleme almış olduğu *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*[17] aslında bir seyahatname olup, Rıza'nın seyahatleri hakkında yazdığı yazılarından oluşmakta oluşmaktadır. Eserin çevirisini yapan Özgür Kavak, eserin başında Reşid Rıza hakkında çoğunlukla onun diğer yazılarını kaynak göstererek kısa bir bilgilendirme bölümü hazırlamıştır. Eserin geri kalanı ise Reşid Rıza'nın yazılarına ayrılmıştır. Bu eserin çeviri olmasının yanında Özgür Kavak'ın, her bölümün başlığına dipnot vererek bu yazının nerede ve ne zaman, hangi cilt ve sayıda yayımlandığını not düşmüş olması oldukça faydalı olmuştur. Bu sayede Reşid Rıza'nın seyahatleri sırasındaki düşüncelerinin değişim ve gelişiminin özellikle *el-Menar*'daki yazılarına nasıl yansıdığı rahatlıkla gözlemlenebilir olmuştur.

Reşid Rıza'ya ait kullanılan eserlerden bir diğeri ise *Hilafet*[18] isimiyle ilk kez 1923 yılında kitaplaştırılan aslında Rıza'nın 1922-1923 yıllarında, *el-Menar'ın* 23. ve 24. ciltlerinde hilafet hakkındaki yazmış olduğu yazılarını bir araya getirilmesinden oluşan çalışmasıdır. Bu çalışmada Rıza, halifenin kimlerden ve nasıl şekilde seçilmesi gerektiğinden, halifenin görevlerine, hilafetin geçerli ve geçersiz olduğu durumlara birçok İslami konuyu ele almıştır. Bunların yanı sıra ara ara Türkler ve hilafet hakkında yorumlarda bulunmuş, Mustafa Kemal'in bu dönemde İslam dini ile ilgili bazı adımlarını ve sözlerini de eleştirmiştir. Lakin bu eserin büyük bir kısmı İslami fikirlerini yansıttığından dolayı bu çalışmada çok fazla kullanılmamıştır.

Türkçe literatüründe Arap milliyetçiliğinin doğuşu hakkında özgün ve detaylı çalışma ilk Mehmet Akif Kireçci tarafından yapılmıştır. *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*[19] isimli bu çalışmasında Kireçci, 19. yüzyılda Osmanlı

---

[17] Reşid Rıza, (Çev.) Özgür Kavak, *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007)
[18] Reşid Rıza, (Çev) Mehmet Çelen, *Hilafet En büyük Önderlik*, (İstanbul: Mana Yayınları, 2020)
[19] Mehmet Akif Kireçci, *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012)

coğrafyasında Fransızların Mısır'ı işgali ve açılan misyoner okullarının etkilerinden başlayarak, I. Dünya Savaşı sonrası bölgede oluşan yeni düzene, İsrail'in kuruluşu ya da Mısır'da Hür Subaylar darbesine ve oradan da 21. yüzyılda çıkan Arap Baharına kadar birçok olayı ele almıştır. Bunun yanı sıra, millet ve milliyetçilik kavramları ve Arap milliyetçiliğine yönelik teorilere de çalışmasında yer vermiştir. Ancak, bizim çalışmamızın asıl kapsamı içerisinde kalan 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başları, Kireçci'nin eserinin ilk kısımlarında kısaca özetlenirken, çalışmasında İslami modernizm ve bu süreçteki rolü üzerine herhangi bir incelemeye rastlanmamıştır. Eser birçok açıdan Arap milliyetçiliğinin son yüzyılını öğrenmek ve anlamak için çok iyi bir kılavuz olsa da bu çalışmada kullanılmamıştır.

Çalışmada sık sık faydalanılan Türkçe çalışmalardan bir tanesi, Bayram Soy'un "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar"[20] isimli çalışmasıdır. *Bilig* dergisinde 2004 yılında yayımlanan bu çalışma her anlamda Tanzimat'tan I.Dünya Savaşına kadar Araplar ve Osmanlı Hükümeti arasında yaşananları özetler niteliğe sahiptir. Bu çalışmanın en çarpıcı yani, Arap milliyetçiliğini ortaya çıkaran unsurların kısaca incelenmesiyle başlayıp, II. Abdülhamit dönemi, II. Meşrutiyet sonrası ve I. Dünya Savaşı sürecinde yaşanan olayların temiz bir şekilde özetliyor olmasıdır. Ancak, Abdülhamit dönemi ele alınırken Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un İslam toplumunu bir araya getirme hedeflerinden bahsedilse d bu kısmın İslami modernistlerin bahsinin geçtiği tek yer olduğu görülmüştür.

Literatürde karşılaşılan benzer bir çalışma Meltem Doğan'ın 2006 yılında yaptığı "II. Abdülhamit Dönemi Arap Milliyetçiliği"[21] isimli çalışması olmuştur. Doğan'ın

---

[20] Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *bilig,* Yaz 2004, S:20, (s.173-202)

[21] Meltem Doğan, *II. Abdülhamit Dönemi Arap Milliyetçiliği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara:2006, s.22.

çalışması da Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi modernleşme süreci başlamış, arkasından Mısır milliyetçiliği ile devam etmiştir. Meltem Doğan daha sonrasında Arap milliyetçiliğinin fikri gelişimini anlatırken Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi isimlerden "Selefi Arap Aydınları" başlığı altında söz etse de, çalışmasının ana odağının dışında kalması sebebiyle bu kişilerin fazla incelenmediği görülür. Doğan çalışmasının devamında bu dönemde ortaya çıkan Arap cemiyetlerinden bahsederek ardından, II. Abdülhamit'in Arap ayrılıkçı hareketleri önlemek üzere uyguladığı politikalara odaklanmıştır.

Bir diğer çalışma Murat Erkoç'un "Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği"[22] isimli çalışmasıdır. Erkoç çalışmasında ilk önce Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce başlayarak İslam dünyasında ortaya çıkan mezhepleri; Emeviler, Abbasiler dönemlerini; 9. yüzyılda ortaya çıkan Türk devletlerini ve ardından Osmanlı-Memlük arası da dahil olmak üzere Türk-Arap ilişkilerini incelmiştir. Daha sonrasında Osmanlı Devleti'nden ayrılma sürecinde Mısır ve Arap milliyetçiliğini incelemeye geçen Erkoç, Arap milliyetçiliğinin doğuşunda misyoner okulları; selefi Arap aydınları, seküler Arap aydınları ve Vahhabi isyanlarının etkilerinden bahsetmiş ve ardından da II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında ortaya çıkan Arap milliyetçi cemiyetlerden bahsetmiştir. Ancak bu çalışmanın en büyük dezavantajı fazla geniş bir zaman aralığı seçildiğinden dolayı, çok fazla detaylı incelenmesi gereken unsur olmasına rağmen çoğu şeyin birer ikişer sayfadan fazla ele alınamamış ve yüzeysel bahsedilerek geçilmiş olmasıdır.

---

[22] Murat Erkoç, *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kasım 2019.

Ali Bilgenoğlu'nun "II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetler ve Faaliyetleri"[23] isimli çalışması ise diğerlerinden farklı bir şekilde hem İslami modernizmin hem de Vahhabiliğin ortaya çıkışının detaylı ele alındığı görülmektedir. Modernizmin Ortadoğu'ya girişinde "İslami Uyanış Hareketleri" başlığı altında incelenen İslami modernizm de Bilgenoğlu'nun, Afgani ve Abduh'un fikirlerine detaylıca yer verirken, Reşid Rıza'dan bahsetmemiş olması ise dikkat çekicidir. Yine de çalışmasının ana odağının Arap milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı harekete dönüşmesinde Arap milliyetçi cemiyetlerin etkisinin incelenmesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu durum çok da anlamsız bulunmamıştır.

1.2. Metodoloji

Bu çalışmada kültürel analiz yöntemi tercih edilmiş olup, bu yöntem, Reşid Rıza'nın fikirleri ile Mısır başta olmak üzere dönemin siyasi, sosyal ve dini ortamı arasındaki karşılıklı ilişkinin analiz edilmesine ve aktörlerle fikirler arasındaki ilişkiyi anlamaya yardım etmesi açısından özellikle seçilmiştir.

Kültürel yaklaşım analizinin en belirgin özelliği, siyasal sistemde baskın olan tarihsel toplumsal kültürün, yaşanan siyasal olayları ve verilen kararları etkileme kabiliyetini ele almasıdır. Çünkü kültür hem toplumsal hafızanın şekillenmesinde hem de toplumu oluşturan bireylerin politik davranış ve tutumlarında etkileme gücüne sahiptir. Kültürel analiz yöntemi, aktörler tarafından benimsenen fikriler ve tutumların, tarihsel kültürel kodların ve toplumsal yargıların izini taşıdığını öne sürmektedir. [24]

---

[23] Ali Bilgenoğlu, *II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetler ve Faaliyetleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
[24] Michael Fischer, "Cultur and Cultural Analysis as Experimental Systems," *Cultural Antropolgy*, Vol. 22, Sayı:1, 2007, s. 1–64.

Doğal olarak aktörler toplumsal talepleri karşılamada ve karar verirken daha çok miras olarak aldıkları bu kültürel kodlarla hareket etmektedir. Kültürel kodlar ve yapılar ile siyasi ya da entelektüel aktörler arasındaki ilişkiyi açıklamak ve dönemin tartışmamaları ile konumlandırmak kültürel analiz yöntemi ile mümkün olacaktır. Reşid Rıza'nın fikirleri bu açıdan Vehhabi-Selefi ve Reformist Arap Milliyetçiliğinden izler taşımaktadır. Elbette bu etkileşim dönüşümseldir; yani hem Reşid Rıza bu kültürel ortamı şekillendirmiş hem de onlar tarafından etkilenmiştir. Bu etkileşimin açıklanması da ancak buna imkan tanıyacak olan kültürel analiz yöntemi ile mümkün olacağından araştırmamızda bu yöntem tercih edilmiştir.

BÖLÜM II

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNA YÖNELİK TEORİLER

Fransız İhtilali'yle birlikte yayılmaya başlayan milliyetçilik fikirleri modern dünya düzeninin doğuşuna yol açmıştır. İhtilal sonrası devlet ve birey arasında ortaya çıkan bu yeni bağ, modern dönem devletlerini oluşturan en belirgin araçların başında gelmektedir. Millet ve milliyetçilik üzerine tartışmalar ise bugün bile devam etmekte ve henüz her ikisi için de ortak bir tanıma varılamamıştır. Milliyetçiliğin ne zaman ve hangi şartlar altında ortaya çıktığına dair yapılan tanımlamalar doğrultusunda milletlere yüklenen anlamlar da değişmektedir. Bu bağlamda milliyetçiliğin ne zaman ortaya çıktığına dair üç temel kuram söz konusudur. Bunlardan birincisi İlkçi(Primordialist) Kuram, ikincisi Modernist Kuram ve üçüncüsü de Etno-sembolcü kuramdır.

İlkçi(Primordialist) Kurama göre, milletler eski çağlardan beri var olan doğal, sabit ve değişmez yapıya sahip topluluklardır. Milletlerin zamana ya da şartlara göre ortaya çıkmadığını öne süren bu yaklaşım, etnik gruplar ile milletleri özdeş kabul etmektedir.[25] Anthony Smith, insanların, doğaları gereği tıpkı bir ailenin üyesi oldukları gibi değişmeyen etnik toplulukların da bir parçası olduğunu ve kendilerinden olmayanları dışlamaya, düşmanlık duymaya yönelik içgüdüleri bulunduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla milliyetçiliği de insan doğasında var olan bir özellik olarak kabul etmektedir.[26] Ancak ulus olarak tanımlamaya müsait olmayan Hindistan,

---

[25] Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları; Eleştirel Bir Bakış*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008) s.83-85.
[26] Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Çev. Derya Kömürcü, (İstanbul: Everest

Nijerya, Endonezya gibi devletlerin ortaya çıkması ile İlkçi Kuram zaman içerisinde etkisini kaybetmiş ve yerine Modernist yaklaşım benimsenmeye başlanmıştır.[27] Kültürel İlkçiler ise etnik bağların doğallığından öte, dil, din ve ortak geçmiş gibi bağların her şeyden önce var olduğunu ve bunların etnik toplulukları, milletleri birbirinden ayıran en önemli faktörler olduğunu iddia etmektedir. Yani milletler sürekli ve çok eski olsalar da doğal oluşumlar değil, ortak dil, din ve kültür gibi etkenlerle bir araya gelmiş topluluklardır.[28]

Modernist Kuramcılar, İlkçilerin iddia ettiğinin aksine milletlerin yeni dünya düzeninin bir oluşumu olduğunu öne sürmektedir. Bu yaklaşıma göre milliyetçilik, merkezi devletlerin kurulması, sanayileşme, kapitalizm, bürokrasi, kentleşme, laikleşme gibi modern çağın getirileri sonucunda 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış modern bir ideoloji ve harekettir. Milli devletlerin belirtileri 1648 Westphalia Antlaşmasına kadar uzansa da onlar da 19. yüzyıl itibariyle ortaya çıkan özgün ve yeni yapılardır.[29] Modernist Kuramcılara göre, milliyetçilik fikirleri milletlerden doğmamış, tersine bu fikirlerin sonucunda milletler oluşmuştur.[30] Yani milletler kendi devletlerini kurmamış; modern devletler kendi milletlerini ortaya çıkartmıştır.[31]

Modernist Kuramcıların başında gelen Ernest Gellner[32], milletlerin oluşumunda ortak kültür paylaşımının ve aynı millete ait olma hissinin etkili olduğunu savunurken,

---

Yayınları, 2002) s.29.

[27] Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni,* Çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002) s. 29.

[28]Clifford Geertz, "Primordial and Civic Ties", *Nationalism,* Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, (Oxford: Oxford University Press, 1994) s.32-34.

[29] Anthony D. Smith, "Thesis of Nationalism: Alternative Models of Nation Formation", *Asian Nationalism*, Ed. Michael Leifer, (London: GBR: Routledge, 2000) s.4.

[30] Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksü Özdoğan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992) s.105.

[31] Abdulvahap Akıncı, "Modern Ulus Devletlerin Doğuşu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.34 (2012), s.142.

[32] Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk,* s.28.

Eric Hobsbawm milletleri, "*kendilerini bir milletin üyeleri gören yeterli büyüklükteki insan toplulukları*" olarak tanımlamaktadır.[33]

Diğer bir Modernist Kuramcı olan Benedict Anderson milletlerin, "*hayal edilmiş olan siyasi topluluklar, yani hayali cemaatler*" olduğunu dile getirirken, milletler ve ideolojinin ötesinde, din ya da soy birliği gibi akrabalığa yakın milliyetçilik fikirlerinin insanların bir araya gelmesinde önemli faktörler olduğunu söylemektedir. Güçlü, kutsal monarşilerin yıkılışı ve dilsel-dinsel toplulukların varlığı modern olgular olan millet ve milliyetçiliğin oluşması için gerekli sosyal zemini oluşturmuştur. Milletlerin inşa edildiğini savunan Anderson bu noktada matbaanın, anadilde basılan kitap ve gazeteler aracılığıyla birbirini hiç tanımayan okurları bir araya getirerek insanların kendilerini bir milletin üyesi olarak hayal etmelerine büyük olanak sağladığını söylemektedir. [34]

İlkçi(primordialist) Kuram ve Modernist Kuramın ortasında yer alan Etno-sembolist Kurama göre ise modern milletlerin doğuşu geniş bir zaman dilimi içinde incelenmeli ve etnik geçmişler de göz önünde bulundurulmalıdır.[35] Etno-sembolist Kuramın en bilenen temsilcisi olan Anthony D. Smith, modern çağın bir getirisi olarak ortaya çıkan milletler ile Avrupa ve Orta Doğu'da kökleri eski zamanlara uzanan etnik gruplar arasında bir bağ olduğunu öne sürmektedir.[36]

Millet ve milliyetçiliğin oluşumuna yönelik tanımlamaların farklılık göstermesi, milleti oluşturan unsurların da farklılık göstermesine yol açmaktadır. Örneğin, Guibernau 'milli bilincin' oluşmasında en önemli faktörlerden birinin dil olduğunu

---

[33] Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995) s.23-24.
[34] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler; Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları, 1995) s.20-22, 54-62.
[35] Montserrat Guibernau, John Hutchinson, "History and National Destiny", *Nations and Nationalism*, ASEN, S.10 (1/2) 2004, s.1-8.
[36] Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007) s.32.

belirtmektedir. Çünkü insanın doğası gereği anlama ve anlaşılmaya ihtiyaç duyduğunu bu sebeple de iletişim kurma yetersizliğinin ötekileştirmeyi ve 'yabancıyı' doğurarak bir milletin dışında kalmaya yol açtığını öne sürmektedir.[37] Aynı şekilde Étienne Balibar ve Immanuel Wallerstein da bireyleri bir araya getirerek bir kökene bağlama ve etnikliğin üretilmesi açısından dilin önemli bir etken olduğunu söylemektedir.[38]

Milleti tanımlayan bir diğer unsur olarak ortak kültür ve tarih birliği kabul edilebilir. Ancak bu noktada Ernest Gellner'ın da belirttiği üzere kültürel farklılıkların insanlık tarihinden beri süregeldiği ve kültürel sınırların da çoğu zaman belirsizleştiği göz ardı edilmemelidir.[39] Benzer şekilde soy birliğinin de milleti oluşturmadaki etkisi tartışmalıdır. Zira gerek tarihin büyük göçleri gerekse modern çağda ırk bakımından homojen toplumların pek fazla kalmamış olması bu noktada modern milliyetçiliği anlatmakta yetersiz kalacaktır.[40]

Tıpkı Modernistler gibi, Sinisa Malesevic de milliyetçiliğin temelini 18. ve 19. yüzyılda ulus-devletlerle birlikte ortaya çıkmaya başlayan "modernite" kavramına dayandırmaktadır.[41] Malesevic'e göre, milliyetçilik modern dünyanın kaçınılmaz bir sonucudur ve ulus-devlet anlayışı toplumları milliyetçiliğe yönlendirmiştir. Nitekim milliyetçilik, modern öncesi dönemde görülen imparatorluklar ve krallıklar gibi yönetim şekillerinin aksine meşruiyetini bizzat belirlenmiş bir coğrafi sınırdan ve bu sınır içerisindeki insanların kendisinden kazanmaktadır.[42] Ancak Malesevic'e göre, milliyetçiliğin toplum içerisinde köklü bir yer edinebilmesi için halk tarafından günlük etkileşim sürecinin bir konusu olmalı, halkın anlayacağı bir dil ile yayılmalı, büyük

---

[37] Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler*, (İstanbul: Sarmal Yayınları, 1997) s.120.
[38] Étienne Balibar, Immanuel Wallerstein, *Irk, Ulus, Sınıf*, (İstanbul: Metis Yayınları,1993) s.122
[39] Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk* s.103-104.
[40] Çağatay Okutan, "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 56-2, 2001, s.159.
[41] Sinisa Malesevic, *Grounded Nationalism*, (London: Cambridge University Press, 2019) s.4-5.
[42] Malesevic, *Grounded Nationalism*, s.7.

ölçekli örgütsel ve ideolojik yapılarda temellendirilmelidir.[43] Başka bir deyişle, toprak bütünlüğü olmadan aynı sosyal ve kültürel bağları taşıyan halklar arasında bir bütünlük kurulamaz; bütün bahsi geçen mikro-etkileşimlerin ulusal, kolektif bir kimlik tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Nitekim milliyetçilik, köklerini kimlikten alsa da devletin meşruiyeti ve kolektif kimliğin tahsisi aslında "milletten" gelmektedir.[44] Kısacası Malesevic'e göre milliyetçilik; modern öncesi toplumlarda görüldüğü gibi yerel, akrabalık temelli ilişkilerin dışında, toprağa bağlı bir birliği oluşturmayı temel alan ve modern dünyanın siyasi paradigmalarının değişmesiyle ortaya çıkan ulus-devlet anlayışı ile kendine kaçınılmaz olarak yer edinen bir ideolojidir.

Yukarıda da görüldüğü üzere millet ve milliyetçilik üzerine henüz net bir tanımlama bulunmamaktadır. Bu sebeple Arap milliyetçiği hakkında da belirleyici bir tanımlamaya varmak oldukça zordur. Bu noktada Arap milliyetçileri arasında sıklıkla dile getirilen *kavim, asabiye* ve *ümmet* kavramlarını da incelemekte fayda vardır.

TDV İslam Ansiklopedisi'nde yapılan tanıma göre *kavim* (*Kavm*), "*Aynı soydan gelen, töre, dil ve kültürleri bir olan insan topluluğu"* manasını taşımaktadır. Ancak kelime, 20. yüzyılda modernleşmeyle birlikte milliyetçilik fikirlerinin yükselmesiyle, Türkçe ve Arapçada anlam kaymasına uğramış ve sözlük anlamının dışına çıkarak millet ve ırk anlamında da kullanılmaya başlamıştır. Genel anlamıyla *kavim,* mensuplarına din, dil, töre, tarih, vatan, örf ve adetler bütününden oluşan bir sosyal kimlik kazandırmaktadır. Ayrıca İslam dininin de kavim kimliğini dışlamadığı, ancak belli bir kavmin diğerine üstünlük kurmaması, sosyal ve kültürel farklılıkların da korunabilmesi adına tedbirler aldığı görülmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de tebliğin

---

[43] Malesevic, *Grounded Nationalism*, s.13.
[44] Malesevic, *Grounded Nationalism*, s.137

tüm insanlığa olduğu vurgulanırken, ilke olarak her kavmin Allah katında eşit olduğu ve insanlar arası üstünlüğün de ancak Allah katında *takvâ* ile olduğu bildirilmektedir. (el-Hucurât 49/13)[45]

Yine İslam Ansiklopedisi'nin yaptığı tanıma göre *asabiyet* kavramı "*aynı soydan gelenlerin veya başka sebeplerle aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu"*nu ifade etmektedir. Cahiliye döneminde ise *asabiyet*, aralarında baba tarafından akrabalık bulunan topluluğun fertlerinin dış tehlikelere karşı dayanışma içinde birlik olması manasında kullanılmıştır. Bu bağlamda gerçek *asabiyetin,* tarih, kültür, gelenek, vatan gibi ortak değerler değil, bugünkü ırkçılıktan daha dar bir çerçevede kan bağına ve akrabalığa dayanan bir birlikteliği ifade ettiği görülmektedir. Ancak *asabiyet* kavramı 15. yüzyılda İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eseriyle birlikte ile yeniden tanımlanmıştır. Mukaddimede ele alınan şekliyle *asabiyet*, kan bağı haricinde, siyasi, coğrafi veya dini sebeplerle ortaya çıkan; savunma veya saldırı amaçlı birlikte hareket etme, birlik ve dayanışma ruhu içeren toplumsal şuur anlamını taşımaktadır. Ayrıca İbn Haldun'un tarih ve devlet felsefesini de yine *asabiyet* kavramı üzerinden inşa ettiği ve hakimiyetin ya da herhangi bir ideolojinin başarıya ulaşabilmesini de asabiyet ruhunun gücüne bağladığı görülmektedir. [46]

Ümmet ise İslam Ansiklopedisi'nde *"Bir peygamberin tebliğ ettiği dine inanan veya o dine muhatap olanların meydana getirdiği topluluk"* olarak ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde de sık sık yer alan *ümmet* kavramını İslam alimlerinin genel olarak *"İslam'ın evrensel mesajından haberdar olan kimseler"* ve *"Hz.*

---

[45] İlgili madde için bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25. Cilt (2002), s.68-69
[46] İlgili madde için bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt (1991), s.453-455, İbn Haldun *Mukaddime* s.116-117 aktaran *TDV İslam Ansiklopedisi*.

Muhammed'e iman edip tâbi olan kitleler" anlamında kullandıkları görülmektedir. Bu bağlamda *ümmet* kavramı dil, kültür, soy gibi farklılıkları gözetmeksizin bir üst kimlik olarak İslam inancı altında birleştirici bir anlam taşımaktadır. İslam'da herhangi bir kavim ya da ırk üstünlüğünün bulunmaması, tarih boyu Müslümanların halife ve İslam devleti altında bir arada yaşamalarına da olanak sağlamıştır. Ancak 19. yüzyıl itibariyle, Fransız İhtilali sonrasında tüm dünyaya yayılan milliyetçilik ve ulus devlet fikirlerinin Müslüman toplumlar arasında da yayılması sonucunda, 20. yüzyıl başlarında *ümmet* anlayışının değişime uğradığı ve birleştirici gücünün zayıfladığı görülmektedir.[47]

Bu kavramlar üzerinden bakıldığında, Müslüman toplumlarda soy ve özellikle din birliğine dayanan bir birliktelik ruhunun İslamiyet'in gelişinden itibaren var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak burada bahsedilen modern anlamdaki milliyetçilik ya da ırkçılık fikirleri değil evrensel mesaja sahip olan İslam dini mensupları arasındaki dayanışma, kardeşlik ve birlik olma ruhudur. Ancak bu ruhun 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde yaşayan Araplar arasında giderek etkisini yitirdiği ve 20. yüzyıl itibariyle giderek yerini Arap ayrılıkçı fikirlerine bıraktığı görülmektedir.

Araplar arasında milliyetçi fikirlerin ne zaman başladığı, bu fikirlerin doğuşunda hangi olayların ve şahısların ne derece etkili olduğuna dair araştırmalar halen daha devam etmektedir. Arap milliyetçi fikirlerin, ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde görüldüğünü öne süren Oryantalistler, 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgalinin hem Fransız İhtilali fikirlerini Arap coğrafyasına taşıdığını hem de *"yüzyıllardır uyuyan Arapları Türk esaretine karşı uyandırdığını"* ve böylece Araplar

---

[47] İlgili madde için bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 42. Cilt (2012), s.308-309.

arasında bir aydınlanma süreci başladığını öne sürmektedir. Bu bakış açısı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İdaresine isyanlarını da Arap milliyetçiliğinin ilk kalkışması olarak kabul etmektedir. Lakin daha sonrasında yapılan çalışmalar kendisi de Arap olmayan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Arap milliyetçisi bir siyaset yürütmediğini ortaya koymuştur. [48]

Arap milliyetçiliğinin doğuşuna yönelik ortaya konan ilk kapsamlı çalışma George Antonius'un 1938 yılında çıkan *The Arab Awakening* adlı eseridir. Bu çalışma birçok açıdan kendisinden sonra gelen araştırmalara da temel oluşturmuştur. Antonius, Arap milliyetçi hareketlerinin başlangıcını 19. yüzyılın ilk yarısına, Vehhabi isyanlarına ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanlarına dayandırmaktadır. Dahası Antonius, Osmanlı'nın 'asi' ve reformist Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bağımsız bir Arap Krallığı kurma hedefi olduğunu da dile getirmektedir.[49] Ancak Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi incelendiğinde durumun böyle olmadığı ama bu dönemde yapılan reformların daha sonrasında milliyetçi fikirlerin oluşmasına uygun zemin hazırladığı açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra, Antonius, misyoner okullarının ve buradaki eğitimin Arap dili ve edebiyatının önemini yeniden açığa çıkarırken, Türk egemenliğine karşı ulusal bilinç fikirlerini de uyandırdığını öne sürmektedir. Bu bağlamda eserinde Beyrut'ta 1866'da kurulan Suriye Proteston Koleji ve 1875'te kurulan St. Joseph Koleji başta olmak üzere 19. yüzyılda bölgede kurulan misyoner okullarına ve burada yetişenlerin Arap edebi uyanışına olan katkılarına yer verdiği görülmektedir.[50] Çalışmasının ilerleyen bölümlerinde II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm politikasının ve Jön Türklerin politikalarının Arap toplumundaki etkilerine

---

[48] Kireçci, *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*, s.60-61.
[49] Antonius, *The Arab Awakening*, s.31.
[50] Antonius, *The Arab Awakening* s.35-55.

değinen Antonius, yine de Arap milliyetçi organize hareketlerin başlangıcını Nasif Yazıcı, Butros Bustani ve İbrahim Yazıcı gibi Hristiyan Arapların, özellikle de Suriye Protestan Koleji mezunlarının 1875 yılında kurduğu gizli cemiyete dayandırmaktadır.[51]

George Antonuis'un bu çalışmasından sonra Arap milliyetçi hareketlerin başlangıcına ve sebeplerine yönelik literatürdeki en kapsamlı çalışma Zeine N. Zeine'e aittir. *The Emergence of the Arab Nationalism the Struggle for Arab Independence* isimli eser, günümüzde hala Arap milliyetçiliğinin doğuşu konusunda uluslararası bir otorite olarak kabul edilen Zeine'in, 1958 yılında Londra'da sunduğu ve 1973 yılında yeniden kaleme aldığı doktora tezidir. Eserin önsözünde Zeine, amacının "*Hem Arap milliyetçiliğinin kökeni ve evrimini hem de Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilere dair belli başlı yanlış düşünce ve kanıları gidermek"* olduğunu dile getirirken, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlangıcında Türkler ve Araplar arasındaki ilişkilerin Arap siyasi bilincinin ortaya çıkmasında çok önemli rol oynadığını öne sürmektedir. [52] Bunun yanı sıra Antonius'un aksine Zeine, Arap milliyetçi fikirlerin başlangıcı ve büyümesinde İslam'ın etkisini göz ardı etmemiş, tezinde Müslüman Araplar arasında yükselen selefi düşünceye ve Muhammed Abduh, Abdurrahman Kevakibi ve Reşid Rıza gibi İslami reformistlerin fikirlerine de yüzeysel olarak yer vermiştir.

19. yüzyılın başında Arap topraklarındaki ilk bağımsızlık hareketleri olarak Vehhabi isyanına ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanına yer veren Zeine, Antonius'un aksine bunları Arap milliyetçiliğinin başlangıcına dahil etmemiştir. Vehhabi isyanındaki tepki her ne kadar Osmanlı Hükümeti ve sultanın kendisine karşı olsa da

---

[51] Antonius, *The Arab Awakening*. s.79.
[52] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s.7.

bu isyanın asıl sebebi Arap milliyetçiliği değil Abdülvahhab önderliğinde İslam'ın eski saflığına dönmesi ve hilafetin ilk zamanlardaki gibi Araplara verilmesi arzusudur.[53] Zeine, aynı şekilde Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının da *"herhangi bir ulusçu cihetini destekleyecek hiçbir tarihi kanıtı"* olmadığını dile getirirken, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın amacının Osmanlı İmparatorluğu karşısında bir Arap imparatorluğu kurmak değil, kendi iktidarının güvenliği için Arap yanlısı desteği alabilmek için olduğunu belirtmektedir.[54]

Zeine, Arap coğrafyasında Vehhabi isyanı ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanından sonra Türk karşıtı bir diğer ayrılıkçı hareket olarak Lübnan'da misyoner okullarında verilen Batılı eğitimin sonucunda özellikle Hristiyanlar arasında yayılan fikirleri ele almaktadır. Bu noktada, diğer yazarlar gibi Zeine de özellikle Suriye Protestan Koleji ve Beyrut St. Joseph Üniversitesi'nde verilen eğitimi, hatta bu okulların müfredatlarını incelemiş ve verilen bu eğitimin Arap topraklarında Türk karşıtı milliyetçi fikirleri ne oranda beslediğini sorgulamıştır. Ancak Zeine, Arap coğrafyasının uyanışında eğitimi önemli bir faktör olarak kabul etse de 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ulusal-siyasal aydınlanmada misyoner okullarının etkisinin abartıldığını dile getirmektedir.[55] Zeine'e göre, Araplar arasında Türk karşıtı milliyetçi fikirler, II. Abdülhamit (1879-1909) döneminde ivme kazansa da bu dönemde de hala Osmanlı egemenliğinden ayrılma düşüncesi küçük ve çoğunlukla azınlık_olan gayrimüslim Arap gruplarında bulunmaktadır. Zeine ayrıca, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu hala bir İslam imparatorluğu olarak gören Müslüman Araplar arasında ayrılıkçı milliyetçi fikirlerin yeterince benimsenmediğini özellikle vurgulamaktadır.[56]

---

[53] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s.52.
[54] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu*, s. 53.
[55] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s. 58-59.
[56] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s.65.

II. Abdülhamit'in saltanatı Osmanlı'da doğu sorununun giderek büyüdüğü döneme denk gelmektedir. Dönemin başlarında Lübnan'da gayrimüslimler arasında Türk karşıtı hareketlerin artması, Beyrut'ta devrimci afişlerin ortaya çıkması, 1882 yılında Mısır'da Urabi Paşa önderliğinde başlayan ayaklanmalar, 1885'de Sudan'da çıkan Mehdi ayaklanması gibi olaylar Arap vilayetlerindeki yönetimlerin giderek merkezden uzaklaştığının fark edilmesini sağlamış ve II. Abdülhamit'i bu vilayetlere yönelik hem daha sıkı politikalar izlemeye, hem de Arapları kazanmak için onlara devlette yüksek idari ve askeri görevler vermek, Hicaz demiryolunun inşası gibi projelerle Müslümanların desteğini alabileceği politikalar izlemeye yöneltmiştir.[57] Bu bağlamda II. Abdülhamit'in, İslam dininin liderliğini siyasi olarak kullanmaya, Hristiyan Avrupa devletleri karşısında İslam dünyasını yeniden birleştirmeye yönelik adımlar atarak Müslüman Arap tebaanın bir İslam imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma fikirlerinin önüne geçmeye çalıştığı görülmektedir. Zeine bu durumu *"Müslüman Arapların büyük çoğunluğu için halifeliği desteklememek anlaşılmaz bir şeydi, çünkü halifeliği desteklemek demek İslam'ı desteklemek demekti."*[58] şeklinde açıklamaktadır. Bu sebeple, 1909 yılına kadar Müslüman Arap tebaanın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı bağımsız bir Arap devleti kurmaya yönelik örgütlü bir çabası bulunmadığını, Arap tebaanın asıl taleplerinin siyasal, ekonomik, toplumsal alanlarda yapılacak reformlarla Araplara Türklerle eşit haklar verilmesi olduğunu, siyasal özgürlük ve reform taleplerinin yalnızca Lübnan'daki gibi Hristiyan azınlıklarda bulunduğunu savunmaktadır.[59] Bu noktada Zeine, örgütlü Arap milliyetçi ayrılıkçı hareketlerin 1909 sonrasında, Jön Türkler'in ulusal ve ırksal temelli Türkleştirme

---

[57] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu*, s.68-70.
[58] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu*, s.71.
[59] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s.86.

politikalarının sonucunda başladığını öne sürmektedir. Ayrıca bu dönemde Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi, Türkçe'nin imparatorluğun resmi dili haline gelmesi, eğitimin Türkçe olması gibi fikirlerin Müslüman Arap alimlerinin tepki göstermesine ve sonrasında Araplar arasında Türk karşıtı tepkilerin yükselmesine yol açtığını da belirtmektedir.[60]

Zeine N. Zeine'nin bu çalışmasından sonra, Araplar arasındaki milliyetçi fikirlerin doğuşuna yönelik en önemli çakışmalar Albert Hourani'ye aittir. Hourani'nin ilk olarak 1962 yılında yayınlanan *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939* ve 1981 yılında yayınlanan *Emergence of the Modern Middle East* eserleri birçok açıdan bu alanda yapılan çalışmalar arasında dönüm noktası niteliğindedir. Öncelikle *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939* eserinde Hourani'nin konuyu Antonius ve Zeine'den farklı bir metodoloji ile ele almış ve bu süreci yazarların kendi yazıları üzerinden incelemiş olması bu eseri diğer çalışmalardan ayrı kılmaktadır. Hourani çalışmasında, siyasi süreci ya da Araplar arasında milliyetçi hareketlerin ne zaman başladığını tartışmak yerine; Ortadoğu'da gerek siyasi anlamda Avrupalıların gücünün artması, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumdan kaynaklı değişen konjonktürde dönemin önde gelen alimlerinin Arap kimliği, din, birlik ve milliyetçilik gibi konularda yazdıkları yazılar üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda öncelikli olarak 19. yüzyılın sonlarında Müslüman aydınlar arasında yayılmaya başlayan İslami modernizm fikirlerinin ve daha sonrasında Arap coğrafyasında yaşayan Müslüman gençler arasında Arap etnik bilincinin artmasını ve yayılmasını sağlayan düşünceleri de incelediği görülmektedir. Muhammed Abduh'un öncüsü olduğu İslami modernizm akımında, İslam'ın erken dönemine duyulan hayranlık

---

[60] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s.108-117.

zamanla Arapların, İslam inancının taşıyıcısı olarak görülmesine yol açmıştır. Bu noktada Hourani'nin eserinde Muhammed Abduh ve Reşid Rıza başta olmak üzere Abduh'un öğrencilerinin savunduğu İslam'da modernleşme ve İslamın ilk yıllarındaki saflığına dönmesi gerektiğine yönelik fikirlere detaylıca yer vermesi, bu çalışmanın literatürde Arap milliyetçiliğinin doğuşuna yönelik ortaya konan diğer çalışmalardan ayrılmasını sağlamaktadır.

Bu eserinde Osmanlı yönetimi ve Arap yöneticiler arasındaki ilişkileri eşraf siyaseti kapsamında inceleyen Hourani, Abdülhamit döneminde Arap liderlerinin Osmanlı yöneticileri ile bütünleşik olduğunu ancak Jön Türklerin yönetimi ve daha sonrasında gelen mandacı yönetimlerle Arap milliyetçiliği fikrinin yeni bir direnişe dönüştüğünü öne sürmektedir. *"Eğer Osmanlı Devleti'ne Türk, Müslüman ve evrensel bir devlet olarak farklı yönlerden bakarsak, Arapları toplumundan dışlayan keskin bir ayrım bulunmadığını görürüz."* [61] diyen Hourani de tıpkı Zeine gibi, Jön Türk yönetiminin Araplar arasında yabancılaşma hislerinin doğmasına yol açtığını ve daha sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Pan-Turancı politikalarıyla birlikte bu hislerin ayrılıkçı boyuta ulaştığını savunmaktadır.[62]

Arap milliyetçiliğinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk milliyetçiliğine bir tepki olarak görülmemesi gerektiği fikrini ilk ortaya atanlardan biri Ernest Dawn'dır. 1973 yılında yayınlanan ve Arap milliyetçiliğinin doğuşuna yönelik bir dizi makaleden oluşan eserinde Arap milliyetçiliğinin köklerinin 1908 devriminden çok daha önce atıldığını iddia etmektedir. "Osmanlıcılıktan Arapcılığa" isimli eserinde Dawn, İslami modernizm ile antik Arap bilincinin uyandığını ve özellikle Rifa'a Rafi Tahtavi, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Abdulrahman Kevakibi gibi

---

[61] Hourani, *The Emerge of The Modern Middle East,* s.10.
[62] Hourani, *The Emerge of The Modern Middle East,* s.63.

İslami Modernistlerin düşüncelerinin yayılması ve bu dönemde başlayan İslam'da köklere dönüş hareketinin, selefi düşüncenin yükselişi ve Arapçanın önemine dair bilincin artmasının Arap milliyetçi teorinin temelini oluşturduğunu savunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı medeniyetinin Avrupa medeniyeti karşısında başarısızlıklarının artmasıyla, Arapların hem İslam dinin hem de Doğu medeniyetinin kurtarıcısı olarak görülmeye başlandığını belirten Dawn, 'Osmanlıcılık' ve 'Arapçılık'ın benzer olduğunu ve aslında birbirlerine karşıt bir tepki olarak değil, aynı unsura, yani Hıristiyan Avrupa'ya karşı savunma olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir.[63]

Aynı eserdeki bir başka makalede Dawn, Suriye'de Arap milliyetçiliğinin doğuşunda etkili olan unsurları ele almış ve Arap milliyetçi söylemlerde bulunanların arasındaki sınıf farklarının, bölgede verilen eğitimin ve hatta yaş gruplarının ne derece etkili olduğunu da incelemiştir. 1908 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık bir grup tarafından kabul gören Arap milliyetçiliğinin buradan sonra yayılmaya ve politik bir boyut kazanmaya başladığını söyleyen Dawn, Arap milliyetçiliğini savunanların bunu Batı karşısında etnik kimliklerini korumanın bir yolu olarak gördüğünü ileri sürmektedir. Bu noktada çoğunluğun aksine, bazı Arapların aynı amaca hizmet etmesine rağmen neden Osmanlıcılık yerine Arap milliyetçiliğinin tercih ettiğinin anlaşılması için dönemin şartlarının detaylıca incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.[64] Bu doğrultuda çalışmasında, 1908 sonrası süreçte özellikle Suriye'de faaliyet gösteren Arap milliyetçi cemiyetlere ve Şerif Hüseyin olaylarına da yer verdiği görülmektedir. Dawn analizinin sonucunda Arap milliyetçiliğinin bir sınıf çatışmasının ürünü olmadığını, aksine Arap milliyetçilerin ve Osmanlıcıların

---

[63] Dawn, "Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine: Bir İdeolojinin Kökeni" *Osmanlıcılıktan Arapçılığa,* s.162-163.
[64] Dawn, "Arap Milliyetçiliğinin Suriye'deki Yükselişi" *Osmanlıcılıktan Arapçılığa,* s.166.

çoğunlukla Suriyeli üst sınıflardan oluştuğu ve iki fikrin de ortak amacının Hıristiyan Batı karşısında Müslüman Doğu'yu tanımlamak ve savunmak olduğu kanaatine varmıştır.[65]

Ernest Dawn gibi Bessam Tibi de Araplar arasındaki milliyetçi fikirlerin sömürge karşıtlığı üzerine şekillendiğini öne sürmektedir. Tibi'nin, 1971 yılında doktora tezi olarak başladığı çalışması ilk olarak 1990 yılında *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State* adıyla yayınlanmıştır. Çalışmasının ilk bölümünde üçüncü dünya ülkelerinde özellikle dekolonizasyon sürecindeki milliyetçilik ve ulus teşekkülüne yer veren Tibi, daha sonrasında Arap milliyetçiliğinin II. Dünya Savaşı'na kadarki sürecini inceleyerek ardından *"Arap milliyetçiliğinin manevi babası"*[66] olarak andığı Sati el-Husri ve fikirleri üzerine odaklanmıştır. Öncelikle bölgede yabancı etkisiyle başlayan sosyal dönüşümleri ele alan Tibi hem Mısır'da giderek artan yabancı karşıtlığına hem de Suriye ve Lübnan'da açılan misyoner okullarında verilen batılı eğitim sonucunda ortaya çıkan fikirlere yer vermiştir. Tüm bunları anlatırken Tibi, gerek II. Abdülhamit'in politikalarının gerek Jön Türkler arasında yayılan Osmanlıcılık ya da Turancılık gibi fikirlerin gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarının Arap milliyetçiliğine olan etkilerini de göz ardı etmemiştir.

Bessam Tibi, Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin sömürgeciliğin öncüleri olmalarına rağmen Arapçaya olan yakınlıklarından dolayı Araplarda milli bilincin uyanmasına destek verdiklerini ve bu sebeple de özellikle Suriye ve Lübnan bölgesindeki Araplarla Osmanlı yönetimi arasında bir ayrıma yol açtıklarını belirtmektedir. Özellikle Amerikan misyonerlerin Protestan Hristiyanlığı yaymak adına Arapçayı öğrenip, İncil'in Arapçaya tercümesini yapmaları ve Arapçaya yeniden

---

[65] Dawn, "Arap Milliyetçiliğinin Suriye'deki Yükselişi" *Osmanlıcılıktan Arapçılığa,*, s.191.
[66] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.11.

hayat kazandırmak isteyenlere destek vermeleri sonucunda Arap milli kültüründe bir uyanışın gerçekleştiğini ve bunun Arapları Osmanlı İmparatorluğuna bağlayan dini kimliği geri planda bırakacak yeni bir milli kimliğin oluşması anlamına geldiğini öne sürmektedir.[67]

Tibi, Suriye ve Lübnan'da başlayan bu seküler Arap milliyetçi fikirlerin yanı sıra, İslam'da *"Uyanışın iki şekli"* olarak önce Vehhabi hareketlerine sonra da Sati el-Huri'nin de fikir dünyasının oluşumunda etkili olan Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh önderliğine başlayan İslami modernizmi de detaylıca incelemektedir. Afgani ve Abduh'un yazılarında İslam'ın "*Avrupa'ya karşı siyasi bir hareketi temsil eden sömürge karşıtı bir ideoloji olarak"* geçtiğini, Vehhabilerin aksine her ikisinin de *"Avrupa'nın medeniyet ve kültürünün İslam'ı güçlendirecek unsurların kabul edilmesi gerektiğini"* savunduğunu belirtmektedir. [68] Ayrıca Afgani'nin, İslam'ın Müslümanlar için milliyetin temeli olması ve özellikle de Batının emperyalizmine karşı *"İslam ümmeti için bir devletin"* kurulması gerektiğine yönelik Pan-İslamcı fikirlerine de detaylıca yer vermektedir.[69]

Bu noktada Tibi, Vehhabi hareketi ve İslami modernizmin, Avrupa veya Osmanlı fark etmeksizin yabancı baskılara karşı şekillenmesi ve her ikisinin de Arap köklere vurgu yapmasından dolayı benzer olduklarını ve *"Bu yüzden her ne kadar öncüleri zihnen milliyetçi değil, sadece birer Müslüman olmalarına rağmen, hem Vehhabilik hem de İslam modernizmi Orta Doğu'daki milliyetçi hareketlerin dahil bir parçası olarak"* görülmeleri gerektiğini öne sürmektedir.[70] Lakin daha önce de vurgulandığı üzere Vehabbi hareketlerinin Fransız İhtilali'nden ve "millet" tanımının ortaya

---

[67] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.132-134.
[68] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.116.
[69] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.234-236.
[70] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.122.

konmasından daha önce gerçekleşmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu hareketlerin milliyetçi bir amaç taşıdığını söylemek doğru olmayacaktır.

1993 yılında Mahmoud Haddad, *International Journal of Middle East Studies* dergisinde yayınlanan makalesinde, Arap milliyetçiliğinin ilk olarak Avrupa'nın milliyetçilik fikirlerini yayan, misyoner okullarında yetişmiş Lübnanlı Hıristiyan Arapların eseri olduğu fikrini reddederken, erken dönem Arap milliyetçiliğinin İslami reformistlerin ışığında Müslüman Araplar arasında başladığını savunmaktadır.[71] Ayrıca Haddad, II. Abdülhamit dönemi itibariyle okullardaki eğitim dilinin Osmanlı Türkçesine çevrilmesi, öğretmenlerin ve mahkemelerdeki kadıların Türklerden atanması uygulamalarının ardından II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezileştirme çalışmaları sonucunda Arapça'nın kullanımının giderek kısıtlanması ve Osmanlı Türkçesinin 1909 yılı itibariyle önce mahkemelerde sonrasında diğer kamu kuruluşları ve hatta tüccarlarda bile zorunlu hale getirilmesi ve özellikle bu uygulamaların Arapların sosyal yaşamında bıraktığı etkileri de irdelemektedir. Bu doğrultuda, özellikle Suriye'deki Arapların bu dönemde Türkçe'nin zorunlu hale getirilmesiyle işsiz kalmasına dikkat çekerken, bazı "Arapçıların" bu politikanın merkezileştirme değil, Arapların yerine Türkleri getirmek için bir araç olduğunu öne sürdüğünü de belirtmektedir.[72] Daha sonrasında ise Haddad, , *"Osmanlı, Arap ve Suriyeli kimlikleri eşit derecede baskı altında olmasına rağmen, Arap milliyetçiliğinin, Türk milliyetçiliği ve Avrupa kolonyalizmine karşı siyasi bir tepki"* olduğunu öne sürmektedir.[73]

---

[71] Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No.2 (Cambridge: Cambridge University Press, May 1994) s.201.
[72] Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", s.213.
[73] Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", s.217.

Arap milliyetçiliğine yönelik bir diğer önemli çalışma Abd al-Aziz Duri'ye aittir. Duri, ilk olarak 1983 yılında yayınlanan *The Historical Formation of The Arab Nation* eserinde Araplar arasında tarihsel iç gelişmeler üzerinde dururken, Arap kimliğinin oluşumunu erken İslami döneme kadar dayandırmaktadır. Lakin bu noktada Arap kimliğinin oluşumunda ve milli bilincin gelişiminde hem Avrupa devletlerinin hem de özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisini göz ardı ettiği görülmektedir. Duri, Arap ulusunun peygamber zamanından beri var olduğunu fakat Arap ulus bilincinin ve bağımsızlık fikirlerinin I. Dünya Savaşı döneminde kayda değer miktarda arttığını belirtmektedir. Bu durumda ise, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gerek Türklerin Avrupa devletlerine karşı çıkacak güçte olmadıklarını açıkça sergilemesinin, gerekse İttihat ve Terakki yönetiminin Türkleştirme politikalarının sonucunda Arap diline yönelik provokasyonlarının etkili olduğunu öne sürmektedir.[74]

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat Terakki Cemiyeti'nin politikalarının Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki rolü üzerine en kapsamlı analizi 1997 yılında Hasan Kayalı ortaya koymuştur. Kayalı'nın bu çalışması birçok anlamda literatürde büyük önem arz etmektedir. Gerek kendisinden önceki bütün çalışmaların ötesinde bir perspektif ve derinlikle konunun ele alınmış olması gerekse bu alanda çalışma yapanları aksine yazarın Türkçeye ve Osmanlı arşiv belgelerine aşinalığı sayesinde kullanılabilen kaynakların zenginliği açısından bu çalışma eşsiz niteliktedir. Kayalı çalışmasında, özellikle 1908-1918 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde uyguladığı politikaları, Jön Türklerin tutumlarını ve Araplarla ilişkilerini incelerken; merkez ve Araplar aralarındaki etkileşimi göstermeyi ve Osmanlı'da Müslümanlar arasında milliyetçi fikirlerin ortaya çıkışını İmparatorluk

[74] Duri, *The Historical Formation of The Arab Nation A Study in Identity and Consciousness,* s.215.

bağlamına oturmayı amaçlamıştır. Ayrıca, Osmanlı'da Arap milliyetçiliğinin bu zamana kadar vilayetler açısından incelendiğini, ama aslında hem yerel hem de devlet merkezli incelenmesi gerektiğini belirtmiş ve çalışmasında imparatorlukta "*II. Meşrutiyet döneminin başlarında henüz sömürgeleştirilmemiş durumda olan Arap nüfuslu bölgelerin tümünü*"[75] ele almıştır.

Türk milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğini doğurduğuna yönelik görüş literatürde uzunca bir süre kabul görmüştür. Yukarıda da bahsedildiği üzere genel bakış açısı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet itibariyle yürüttüğü politikaların Araplarda milliyetçi hareketleri ortaya çıkarttığı yönündedir. Bu noktada Kayalı, çalışmasının giriş bölümünde bu ilişkiyi *"Eğer İttihat ve Terakki politikaları Arap milliyetçiliğini beslediyse, bunun açıklamasını, devrimin harekete geçirdiği sosyalleşme süreçlerinde aramak daha doğru olur."* [76] şeklinde açıklamıştır. Kayalı çalışmasının birçok yerinde İttihatçıların bu dönemde yürüttüğü politikaların asıl odağının merkezileşme olduğunu vurgularken, bu politikaların Türk olmayan muhalifler tarafından "*metodik bir Türkleştirme politikası*"[77] olarak yorumlandığını belirtmektedir. Özellikle 1908 sonrası kurulan düzende İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idari merkezileşme hedefiyle Osmanlı Türkçesini eğitim, mahkemeler ve resmi dairelerde mecburi tutma kararı Türk olmayan muhalifler tarafından oldukça sert karşılanmıştır. Hem merkezi yönetimin sağlanabilmesi hem de devletin idari işlerinin daha iyi işleyebilmesi açısından Osmanlı Türkçesinin özellikle mahkemelerde ve resmi dairelerde mecburi hale getirilmesi İttihat ve Terakki yönetiminin Türkleştirme ithamlarına maruz kalmasına yol açmıştır. Dil üzerine yürütülen bu politika sonucunda

---

[75] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.15.
[76] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.15.
[77] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.243.

özellikle Arap vilayetlerinde birtakım mağduriyetler yaşanmış olsa da Kayalı'nın aktardığı üzere bölgede yaşayanların bu süreçteki talepleri buralardaki makamlara Arapların ya da yerel adayların atanması değil Arapçayı iyi konuşan yetkililerin atanmasıdır. Lakin adem-i merkeziyetçi Arap muhalifler, Türkçenin dayatılarak Arapların Türkleştirilmeye çalışıldığını ve Türkçe konuşmayan toplulukların İmparatorluk bünyesinden dışlanarak ayrıştırılmaya çalışıldığını iddia etmektedir. Bunu yanı sıra, İslamiyet ve Arapça arasında görülen bağdan dolayı Müslümanlar arasında Arapçanın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu sebeple bu dönemde Arapçanın okullarda öğretilmesini ve Arapçaya daha fazla önem verilmesini isteyenler yalnızca Araplar olmamıştır. Bu noktada İttihat ve Terakki yönetimine muhalif olan Müslüman Arapların gerek cemiyetin bazı üyelerinin dini inançsızlığı gerekse Arapçaya karşı tutumları yüzünden Türkleştirmeyi İslam'ı devlet yaşamından tamamen uzaklaştırmaya bir tuttukları görülmektedir.[78]

Kayalı'nın da bahsettiği üzere, II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında gündeme gelen Türkleştirme politikaları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sistematik, bilinçli veya kasıtlı bir uygulaması değil, aslında II. Abdülhamit döneminde başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme politikalarının bir uzantısıdır.[79] Bu noktada Arap milliyetçiliğinin İttihat ve Terakki'nin merkezileştirme politikalarından etkilenmediğini söylemek doğru olmayacağı gibi, Araplar arası milliyetçi fikirlerin doğmasında asıl sebebin bu olduğu görüşü de yeterli olmayacaktır. Bu noktada Müslüman Araplar arasında yayılmaya başlayan İslami modernizmle gelen ve özellikle İslam'ın Araplara geldiği ve halifenin de Arap toplumundan seçilmesi ve İslam'ın yükselebilmesi için Arapçanın ve Arapların uyanışının gerektiğine dair

---

[78] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.108-111.
[79] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.133.

fikirlerinin etkisi göz ardı edilmemelidir. Mısır'da başlayan yabancı karşıtlığına, Arap edebi uyanışıyla yeniden gün yüzüne çıkan Arap kültürünün ve dilinin zenginliği ve bunca zaman Arapların Osmanlı yönetimi altında ezildiğine yönelik fikirler, dinde Arap'ın üstünlüğüne varan söylemler, Osmanlı halifesinin meşruiyetinin sarsılması ve son olarak da İttihat ve Terakki'nin Arapçaya yönelik tutumları eklenince Araplar arasında ayrılıkçı milliyetçi söylemler açığa çıkmıştır. Bu durumun I. Dünya Savaşı döneminde giderek alevlendiği, hilafet üzere başlayan tartışmaların daha sonrasında Şerif Hüseyin örneğinde olduğu gibi, 1916 yılından sonra bir Arap isyanına ve ayrılıkçı hareketlere dönüştüğü görülmektedir.

Burada en önemli noktalardan biri, Zeine'in de vurguladığı üzere, Arapların Arap olma bilinçlerini hiçbir zaman yitirmedikleridir.[80] Arap kültürü ve kimliği, İslam'ın ilk yıllarından beri süre gelmiş ve Osmanlı yönetimi altında da kaybolmamış; bir üst kimlik olan Müslümanlık altında var olmaya devam etmiş ve bu süreçte insanlar arasında ayrıştırıcı bir özellik taşımamıştır. 19. yüzyıl itibariyle Suriye ve Lübnan bölgesinde Hıristiyan Araplar arasında Batılı kurumların misyonerlik faaliyetleri ışığında başlayan Arap milliyetçi fikirler, 1913 Paris Arap Milli Kongresi'nde dahi Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya yönelik bir boyut taşımamaktadır. Hem Hıristiyan hem de Müslüman Arapların katıldığı bu kongrenin kararları incelendiğinde Arapların taleplerinin *"adem-i merkeziyetçi bir yönetim, ulusal kültürel özerklik ve çok uluslu anayasal bir monarşi çerçevesinde Türklerle eşitlik"*[81] olduğu görülmektedir. Ancak bu kongreye katılanlar "Arap ulusu" olarak, Suriyeli Khairalla Hayrullah ve Necip Azuri'nin *"Arap ulusu sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan*

---

[80] Zeine, *Türk Arap İlişkileri…* s.172.
[81] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.149.

Asyalı kısmını ihtiva eder" [82] görüşünü savunmakta ve Mısır ya da Kuzey Afrika'da Arapça konuşan halkları bu "Arap ulusu" içerisine dahil etmemektedirler. Hatta kongrede oturumlar sırasında gözlemci olarak katılan Mısırlı Said Kamil'in bir tartışmada söz almak istemesi sonucunda oturum başkanını bunu reddetmiş ve daha sonrasında verdiği bir röportajda *"Kongrede temsil edilen Arap milliyetçi hareketi kendisinin sırf Osmanlı Araplarından sorumlu olduğunu deklare etmiştir ve İmparatorluk dışındaki Arap bölgeleriyle ilgilenmemektedir."*[83] şeklinde açıklama yapmıştır.

Bu noktada, Osmanlı egemenliği altındayken Suriye-Lübnan bölgesinde emperyalist güçlerin desteği ile kıvılcımlanan Arap milliyetçi fikirler ile İngilizlerin emperyalist tutumları altında ezilmekte olan Mısır'da başlayan milliyetçi fikirlerin gelişim süreçlerinin birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir. Özellikle Mısır'daki milliyetçi söylemlerin başlangıcı incelendiğinde görülür ki aslında burada asıl tetikleyici unsur, Arap olma bilincinin kazanılması değil, ülkedeki artan İngiliz kontrolü ve genel olarak yabancı varlığına karşıt olmaktır. Yakın dönemde yapılan çalışmaların da ortaya koyduğu üzere, Araplar arasındaki bu milliyetçi fikirlerin ayrılıkçı boyuta ulaşması I. Dünya Savaşı döneminde gerçekleşmektedir. Bu ayrılıkçı fikirlerin oluşumunda I. Dünya Savaşı'nın genel seyri, bu süreçte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve Türk milli mücadelesinin de başlamış olmasının etkileri de göz ardı edilmemelidir. Bu noktada İttihat ve Terakki yönetiminin 1909 yılı itibariyle başlattığı merkeziyetçilik politikasının sonucunda özellikle Türkçe'nin birçok alanda zorunla hale getirilmesinin Araplar üzerinde oluşturduğu etki

---

[82] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.150.
[83] Muhammed Ammara, *al-Uruba fi'l-Asr al-Hadith*, (Kahire:1967) s.332, aktaran, Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.150-151.

yadsınamaz olsa da bu, Araplar arasında yayılan milliyetçi fikirleri alevlendiren sebeplerden yalnızca bir tanesidir. Çünkü dil, şüphesiz kimlik ve kültür bilincinin en önemli ögelerindendir. Arapçanın kullanımının kısıtlanıp, Türkçenin zorunlu hale getirilmesi fikri, Araplar arasında küçük bir kesimin benimsediği milliyetçilik fikirlerinin yayılmasında tetikleyici olmuştur. Fakat elbette ki tek sebep bu değildir. Bu bağlamda tüm bu fikirlere uygun zemini hazırlaması açısından 19. yüzyıl itibariyle Mısır'da yaşanan değişimi, dönüşümü, İngilizlerin bölgedeki varlıklarını giderek arttırması sonucunda toplumda oluşan yabancı karşıtlığını ve sonrasında özellikle Müslüman Araplar arasında yayılan İslami reformizm düşüncelerini daha detaylı ele almak gerekmektedir.

BÖLÜM III

MISIR'DA MODERNLEŞME VE MİLLİYETÇİLİK

18. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı Devleti'nde özellikle III. Selim ve II. Mahmud'un ıslahatlarıyla beraber modernleşme süreci başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde adem-i merkeziyetçiliğin baş göstermesi ve 19. yüzyıl ile Mısır'ın Osmanlı'dan ayrılmaya başlamasından kaynaklı hem Osmanlı hem Mısır tarihi açısından bir dönüm noktası niteliğindedir.

Mısır, hem Osmanlı'nın Ortadoğu ve Arap topraklarındaki en güçlü eyaleti olmasından, hem İngilizlerin sömürgeleri ile kara bağlantısını sağlamasından, hem de Fransa'nın yeni sömürge ve pazar arayışından dolayı 19. yüzyıla doğru gittikçe artan bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Fransa'nın hem İngiltere'nin sömürgeleriyle bağlantısını kesmek hem de Mısır ekonomisini yönetmek amacıyla 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle Osmanlı'nın uzun süredir bölgede kurulu olan düzeni sarsılmıştır.[84] Fransa'nın, Mısır'ı işgalinden dolayı sömürgeleri ile bağlantısı kesilen İngiltere, Osmanlı Devleti ile bir ittifak yapmış ve buna göre Fransa, 1801'deki Osmanlı-İngiliz ortak harekâtı sonucunda Mısır'dan çekilmek zorunda bırakılmıştır. Gerek Fransa'nın çekilmesi gerekse Memlüklü beylerin bölgedeki etkinliğini yitirmesi Mısır yönetiminde büyük bir güç boşluğu ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple İstanbul Hükümeti burada yeniden otorite kurabilmek adına Memlüklüleri tasfiye ederek, Mısır'a merkezden vali atama kararı almıştır.[85] Çıkan çeşitli ayaklanmalar sonucunda, Mayıs 1805'te Kavalalı Mehmet Ali Paşa, halk, ulema, eşraf ve askerin desteği ile kendisini

---

[84] Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, (Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 1998), s.99.
[85] Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s.50-51.

Mısır Valisi ilan etmiştir. 3 Temmuz 1805'te ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği III. Selim tarafından yayınlanan bir ferman ile resmen tanınmıştır.[86]

3.1. Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği ile Mısır, modern ve bağımsız bir devlet olma yolunda hızla ilerlemeye başlamıştır. Askeri alanda yapılan reformlar sonucunda modern ordunun kurulması Mısır'ın güçlenmesini sağlarken, iltizamın kaldırılması ve tarımsal üretimin artırılmasına yönelik yapılan reformlar ile bölgede pamuk üretimi kayda değer boyutlara ulaşmıştır. 15 Temmuz 1840 tarihinde İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya öncülüğünde gerçekleşen Londra Konferansı sonrasında Sultan Abdülmecit, 13 Şubat 1841'de iki ayrı ferman ilan ederek, Sudan'ı yaşamı boyunca Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine verirken, Mısır'ın idaresini de Kavalalı ailesine, Paşa'nın ölümünden sonra padişahın seçeceği bir üyesine geçmek üzere bırakmıştır.[87] 1 Haziran 1841 Veraset İmtiyazı fermanı aynı zamanda, Mısır'ın hukuki ve idari statüsü de sâlyaneli eyaletten eyalet-i mümtazeye çıkartılmış ve Mısır Valiliği hanedanın en yaşlı erkek üyesine geçmek üzere Kavalalı ailesine verilmiştir. Bunun yanı sıra, Mısır valisi, Osmanlı sadrazamı ile eşit konuma yükseltilmiş; 1 Eylül 1842 Fermanı ile de Mehmet Ali Paşa'ya "sadaret-i uzma" rütbesi verilmiştir.[88]

---

[86] Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi*, 1831-1871, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), s.24-25.
[87] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt:V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri(1789-1856)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s.139.
[88] Söz konusu fermanlara şu eserden ulaşılabilir: J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: Documentry Recorded*, (New Haven: Yale University Press, 1975), s.275-276.

3.1.a. Askeri Reformlar

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır ordusunda Memlük beylerinin tasfiyesinden doğan asker açığını gidermek ve daha güçlü merkezi bir ordu kurmak için ordunun asker sayısını arttırmaya yönelik girişimler başlatmıştır. Tarımsal üretimin düşmesini istemeyen Paşa, fellahların orduya alınmasını son çare olarak gördüğünden 1820 yılında Sultan II. Mahmud'un da izniyle Sudan'a sefer düzenlemiştir. Sudan Seferi'nin öncelikli amacı özellikle Mısır ordusuna gereken işgücünün sağlanması olsa da, gerek Sudan'ın Mısır'ın doğal uzantısı olarak görülmesi, gerek Sudan'a kaçan Memlük beylerinin de yakalanmak istenmesi, gerekse İstanbul'un Mısır'daki köle ticaretini yasaklamasından dolayı iş gücünün azlığı da bu seferin yapılmasında etkili olmuştur. Ancak seferde beklenen başarı elde edilememiş, Mısır ordusu için gereken asker sayısı sağlanamamıştır.[89] Bu doğrultuda, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, ordunun asker eksiğini gidermek adına, 1822 yılında zorunlu askerlik uygulamasını başlatmış, üretimin ana unsuru olan fellahlar da orduya alınmaya başlanmıştır. Ancak zorunlu askerlik uygulaması kırsalda pek iyi karşılanmamış, 1823 yılında Aşağı Mısır'da, 1824 yılında ise Yukarı Mısır'da çok sayıda ayaklanma çıkmıştır. Merkez yönetimi tarafından bu ayaklanmalar bastırılmış, 1820'lerin sonuna gelindiğinde Mısır ordusunun asker sayısı 100.000'i geçmiştir.[90]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde, ordu modernleşmesi ve düzenli orduya geçişin amacı aslında Mısır'da milliyetçiliği arttırmak değil, tamamen merkezi otoritenin kurulması ve iktidarın sağlamlaştırılmasıdır.[91] O yüzdendir ki, ordu içinde

---

[89] Arthur E. Robinson, "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammed Ali Pasha,1820-1824" *The Journal of Royal African Studies,* Cilt 25, Sayı:97, Ekim 1925, s.47.
[90] Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s.98.
[91] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, s.65.

Mısırlı Araplar özellikle de zorunlu olarak askere alınan fellahlar üst kademelerde görevlendirilmemektedir. Ordu içindeki etnik ayrımcılığı incelediğimizde, Türkçe konuşanların, Türklerin ya da Osmanlı'nın çeşitli coğrafyalarından gelenlerin üst kademede görev aldıklarını ve hatta Avrupa'dan gelen gayrimüslimlerin bile üst rütbelerde orduya alındığını görülmektedir. Arapça konuşanların ve Mısır Araplarının, Müslüman ve Osmanlı tebaasından olsalar da yüksek rütbelere gelememesi ordudaki modernleşmenin, milliyetçiliğin arttırılması için değil de Mısır'ın Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetimi tarafından kontrol altına alınabilmesi amacıyla yapıldığını düşündürmektedir.[92]

3.1.b. Ekonomik Reformlar

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan ekonomik reformların asıl amacı üretimi arttırmak ve Mısır ekonomisini kalkındırmak olmuştur. Tarımsal üretimin arttırılması, dış ticaretin yükselmesi ve fabrikalar açılarak sanayileşmenin hızlanması Kavalalı dönemi Mısır ekonomisinin en can alıcı özelliklerindendir. Ama bunun yanı sıra, ekonomik alanda yapılan bazı değişikliklerin aslında idari boyutları da bulunmaktadır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetiminin ilk icraatlarından biri Mısır'da iltizamın kaldırılması ve verginin merkezden gönderilen memurlar tarafından toplanmaya başlamasıdır.[93] Bunun Mısır'da İltizam haklarının çoğunun Muhammet Elfi ve Osman Bardisi'nin elinde olmasından dolayı, güçlerin bölünmemesi amacıyla yapıldığını söyleyebiliriz. İltizamın kaldırılmasının yanında, aslında Osmanlı'da sultana ait olan

---

[92] Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır,* s.241-261.
[93] Albert Hourani "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), *Ortadoğu'da Modernleşme,* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s.81.

toprak mülkiyetinin de tarımsal üretimin gerçekleşmediği araziler için Kavalalı Mehmet Ali Paşa ailesi ve yakınlarının eline geçtiği görülmektedir.[94]

Bu dönemde tarımsal üretimin arttırılmasına odaklanıldığını söylemiştik. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, yönetiminin başlarında fellahları sıkı disiplin altına alarak üretimin ne zaman, ne miktarda ve hangi ürünle yapılacağını merkezden belirlemeye başlamıştır. 1816 yılına gelindiğinde tarımsal üretim tamamen merkezin kontrolü altına alınmıştır. Bunun yanı sıra çıkartılan Kanun-al Filaha ile fellahların doğdukları yerleri terk etmeleri yasaklanarak, şehir dışına çıkmak için bile muhtarlardan izin alması zorunlu hale getirilmiştir. Bu sayede üretimin hiçbir şekilde aksamasına izin vermeyen bir sistem kurulmuştur.[95]

Daha önceleri sel ya da kuraklık sebebiyle üretimde aksaklıklar yaşanırken ülkenin birçok yerine inşa edilen sulama kanalları ile bu durumun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda İskenderiye'yi Nil Nehrine bağlayan Mahmudiye Kanalı inşa edilmiştir. Böylece ülkede tarıma bağlı üretim, özellikle de pamuk üretimi hızla artmıştır. [96]

Pamuk, dönemin uluslararası ticaretinin temel ürünlerinden birisidir. 1820'lerden itibaren pamuk ekimi hız kazandıkça, pamuk üretimi ve ihracına dayalı güçlü bir Mısır ekonomisi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Amerikan İç Savaşı'ndan dolayı Amerika'dan İngiltere'ye pamuğun gitmesine engel olan ablukadan dolayı özellikle İngiltere başta olmak üzere, Avrupa pamuk tedarik etmekte zorlanmış, Mısır pazarına ilgi artmıştır. Bu sayede de büyük miktarlarda pamuk üretimi yapan Mısır ve Kavalalı Mehmet Ali

---

[94] Charles Issawi, *Egypt at Mid-Centruy: An Economic Survey*, (Oxford: Oxford University Press, 1954), s.21.
[95] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.67.
[96] Charles Issawi, *Egypt in Revolution, An Economic Analysis*, (Oxford: Oxford University Press, 1963), s.22.

Paşa yönetimi pamuk ihracatının tekeli haline gelmiş ve bu durum İngiltere Hükümetini rahatsız etmiştir. [97]

Vergi sisteminin, toprak mülkiyetinin değişmesi ve tarımsal üretimdeki gelişmeler ile Mısır ekonomisi gittikçe canlanmıştır. Tarımsal üretimin denetim altına alınması ile ekonomik gelirler artmış, bu durum Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın iktidarını gittikçe sağlamlaştırmıştır. Ayrıca, tarımsal üretimden elde edilen bütçe sayesinde ülkede fabrikalar inşa edilerek sanayileşme adına büyük adımlar atılmıştır. Bu alanda 1816'da ilk tekstil fabrikasının açıldığını ama özellikle 1820'lerde pamuk üretiminde ciddi artış sayesinde tekstil üretiminin de arttığını görüyoruz. Kavalalı Mehmet Ali Paşa bu süreçte, ekonomik açıdan güçlü ülkelerle rekabet edebilmek ve Mısır'da tekstil sanayisini kollamak amacıyla ithal mallardan alınan vergiyi arttırmış; yüksek gümrük duvarlarına dayalı bir dış ticaret sistemi ortaya koymuştur.[98]

Mısır'da sanayileşme sürecinde tekstil fabrikalarının yanı sıra ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için silah fabrikaları ve askeri malzemeler üreten fabrikalar da açılmıştır. Bunun dışında 1830'lara gelindiğinde Mısır genelinde otuza yakın dokuma fabrikası, çok sayıda askeri malzeme işleyen tesis ve birkaç tane de tarımsal ürün işleyen fabrika bulunmaktadır. 1832 yılına ise bu fabrikalar sayesinde Mısır'ın ilk donanması kurulmuştur. Bu çerçevede bakıldığında, Osmanlı coğrafyasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın askeri-endüstriyel bir kompleks kurmayı başaran ilk ve tek vali olduğu görülmektedir.[99]

Ancak, Mısır ekonomisinin bu denli hızlı yükselişi, pamuk ihracatını tekeline alması ve özellikle de gümrük vergilerinin arttırılması ile İngiltere durumdan iyice

---

[97] P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, (Londra: Wiedenfield and Nicolson, 1969) s.59.
[98] Charles Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, s.22.
[99] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.71.

rahatsız olmuştur. Her ne kadar Mısır'da sanayileşmenin ana amacı ihracat değil de ihtiyaç duyulan ürünlerin üretimi olsa da Mısır'ın yüksek gümrük duvarları, yeni pazar ve hammadde arayışı ile Osmanlı'ya yönelen İngiltere için kabul edilemezdir. Bu sebeple 1838 yılında İngiltere Osmanlı Hükümeti ile ticaretteki vergi oranlarını İngiltere lehine düşüren Balta Limanı Antlaşmasını yaparak, artık Mısır piyasasının İngiliz ürünleri ile rekabet edebilme şansını elinden almıştır.[100]

3.1.c. Bürokratik Reformlar

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın özellikle askeri reformları ile ordunun büyümesi sonucunda ciddi bir yönetim ihtiyacı da doğmuştur. İktidarın sağlamlaştırılması ve merkezi bir otoritenin inşası için merkezi bir bürokrasinin kurulması ve taşra yönetimlerinde yapılanma gerekliydi. Bu doğrultuda, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Kahire'de merkezi yönetimin inşası için çeşitli kurullar ve daha sonrasında bakanlıklar kurmuştur.

Bunlardan ilki Divanü'l Hidiv adındaki Hidiv Divanıdır. Eski oluşumdaki Divanü'l Ali ile az miktarda bir benzerlik göstermekle beraber Divanü'l Ali'nin üyeleri İstanbul'dan atanırken, yeni sistemde üyeler bizzat Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından atanmaktadır. Bunun yanı sıra Divanü'l Ali, valinin faaliyetlerini kısıtlayabilirken, Divanü'l Hidiv, valinin danışma kurulu konumundadır. Ama bu divanda da yine adli ve idari konular konuşulmakta ve içişleri buradan yürütülmektedir.[101] Söz konusu bir diğer kurul, Divanü'l Maiya al-Saniya adındaki Valilik Kuruludur. Bu kurulda, saray çevresinden yine bizzat Kavalalı Mehmet Ali

---

[100] Ehud R. Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Centry'" M. W. Dally (Ed.) *The Cambridge History of Egypt, Vol 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of The Twentieth Centruy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s.273.
[101] Archie Hunter, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*, (Londra: Tauris, 2007), s.119.

Paşa tarafından seçilen üyeler ile başmuavin, başmütercim, haznedar, kethüda ve silahtarın katılımı ile askeri ve sivil konular konuşulmakta ve diğer kurumlarla iletişim de buradan sağlanmaktadır.[102]

Bu iki divanın yanı sıra, ordu ile ilgilenen *Divanü'l Cihadiyye* yani Savaş Divanı, Mısır'ın yabancı ülkelerle ticareti ile ilgilenen *Divanü'l Ticariyye Mısriye* adıyla Mısır Ticaret Divanı da Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde açılmıştır. 1837 yılına gelindiğinde ise, Sanayi, Savaş, Maliye, Ticaret, Donanma ve sadece Mısır adına yabancı devletlerle ticaret anlaşmaları yapabilse de Dışişleri Bakanlıkları açılmış ve Kahire'de kabine sistemine dayalı bir yönetime geçilmiştir. [103]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan en güçlü siyasi reformlardan birisi de 1826'dan itibaren Eyalet Sistemine geçirilerek, ülkenin merkezi Kahire olmak üzere, Yukarı Mısır'da 10, Aşağı Mısır'da 16 eyalete bölünmesi ile gerçekleşmiştir. Her eyalete merkezden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bağlı müdürler atanarak, eyaletlerde merkezin emirlerinin uygulanması, güvenliğin sağlanması, vergilerin toplanması, tarımsal üretimin denetlenmesi ve asker alımlarının aksamaması bizzat atanan müdürler tarafından kontrol altına alınmıştır.[104]

Böylece Mısır'ın her yerinin Kahire merkezli yönetildiği bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu merkezi yönetimde temelde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına dayalı, bürokratik bir modernleşmenin yanında Osmanlı Devleti'nde padişahın İstanbul'da oluşturduğu yapı ile benzerlik gösteren eski ile yeninin harmanı bir merkezi yönetim kurmuştur.[105]

---

[102] Hunter, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*, s.20.
[103] Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, s.67.
[104] Hunter, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911* s.19.
[105] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.82.

Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına dayalı sistemin, temelde üç ana ekibi bulunmaktadır. Buna göre Paşa'ya kan ile bağlı olanlar, aileye evlilik yolu ile katılanlar ve Paşa'nın yakın çevresinde bulunan Osmanlı ve Avrupa'dan gelenler yönetim kadrosunu oluşturmaktadır.[106] Yönetim kadrosunda bulunanlar genelde hane halkından seçilse de yönetimde yer almak için illa Müslüman olmak gerekmemektedir. Bunun yanı sıra, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, hiçbir yönetici eliti uzun süre aynı görevde tutmayarak düzenli olarak mevkiler arasında rotasyon uyguladığı için hiç kimse yerinde kalıcı olamamakta ve Paşa'nın iktidarı için risk teşkil edememektedir. Bunun yanı sıra, Türkçe konuşan elitler ve Arapça konuşanlar arasında katı bir ayrım söz konusudur. Mısırlı Arapların yalnızca alt kademelerde görev alması bürokraside Osmanlı Mısır elitinin yükselmesini sağlamıştır.[107] Bu durum çok daha sonralarda, Mısır'da Arap Milliyetçiliğinin doğuşunda da önemli rol oynamıştır.

3.1.d. Eğitim Alanında Yapılan Reformlar

Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemindeki askeri, ekonomik ve bürokratik reformların arkasında güçlü de bir eğitim reformu bulunmaktadır. Bu dönemde, modernleşen ordudaki subaylardan, açılan fabrikalardaki mühendislere ve yönetimdeki bürokratlara kadar birçok kesimin batılı tarzda eğitim görmesine odaklanılmıştır. Bu kapsamda 1809'dan itibaren Fransız Ekolünde eğitim almak üzere öğrencilerin Avrupa'ya gönderildiği ve ülkeye döndükten sonra yerel elitlerin eğitiminde rol aldıkları görülmektedir. 1818'den itibaren ise Avrupa'ya özellikle de Fransa'ya gönderilen öğrencilerin sayısında ciddi artışlar yaşanmıştır.[108] Ancak yurtdışına gönderilenlerin

---

[106] Reuven Aharoni, *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in Egypt of Mehmet Ali, 1805-1848*, (Londra: Routledge, 2007), s.137.
[107] F. Robert Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" *Middle Easter Studies*, Cilt 36, Sayı:3, Haziran 2000, s.146.
[108] Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, (İstanbul:

çok az bir kısmı Mısırlı Araplardan olmuş, çoğunlukla Osmanlı'nın çeşitli coğrafyalarından gelen ve Türkçe konuşan kişiler Avrupa'da eğitim görmek üzere seçilmiştir. Fakat Rifa'a al Tahtavi gibi, Mısırlı Arap kesimden olan ve sonrasında Mısır Aydınlanmasında çok önemli rol oynayacak kişiler de bu dönemde Avrupa'ya eğitim için gönderilenlerden doğmuştur.[109]

Eğitim alanında yapılan bir diğer reform ise 1820'lerden itibaren Mısır genelinde batılı tarzda eğitim veren kurumlarının açılması olmuştur. İlk olarak 1821 yılında Asvan'da düzenli ordu için gerekli olan askeri okul yabancı uzmanların desteği ile açılmış ardından, 1825 yılında Kasr el-Ayn Harp Okulu kurulmuştur. [110] Ancak yine bu okullarda verilen eğitimden Mısırlı Araplar faydalanmamış, bu okullarda orduda üst kademelerde yer alacak subaylar yetiştirilmiştir. 1827 yılında ise Ebu Zabel Askeri Hastanesi açılmış, başlarda yalnızca askeri hastane olarak planlanmışken daha sonralarda tıbbiye olarak eğitim hayatına başlamıştır. Bu bağlamda eğitim reformlarının ilk olarak ordunun modernleşmesi kapsamında doğan ihtiyaç ile şekillendiği görülmektedir.[111]

1830'lara gelindiğinde ise, silah fabrikalarındaki üretimi denetlemesi için uzman yetiştirmek amacıyla mühendislik okullarının; sivil bürokratların eğitimi için yabancı diller okulunun; tarımsal üretimin arttırılması için ziraat okullarının ve daha çeşitli eğitim kurumlarının sayıları giderek artmıştır. Bunun yanı sıra matbaanın kullanımının artması ile 1822 yılında Bulak'ta ilk basımevi faaliyet vermeye başlamış, batılı fikirlerin eğitimli kitlelere ulaşması kolaylaşmıştır. 1828 yılında ise, Osmanlı Devleti'nden üç sene erken, ilk Resmî Gazete *Vekayi-i Mısriye* yayınlanmaya

---

Doğan Kitap, 2004), s.155-160.
[109] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.85-101.
[110] J. Heyworth-Dunne, *History of Education in Modern Egypt*, (Londra: Luzac&Co, 1938), s.118.
[111] Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s.206.

başlamıştır. Her ne kadar bu gazete idarecilerin, idari kararlar hakkında bilgi sahibi olması ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın icraatlarının taşraya duyurulması amacıyla yayınlansa da her iki dilde de basılması ve özellikle Osmanlı coğrafyasında Türkçe basılan ilk gazete olmasından dolayı büyük önem taşımaktadır.[112]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın askeri, ekonomi, bürokrasi ve eğitim alanlarında yaptığı düzenlemelere bakıldığında tüm bunların aslında merkezi otorite kurmak ve Paşa'nın iktidarını sağlamlaştırmak üzere yapıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, modernleşmenin halkın refahı için değil, Mısır'da iktidarın daha güçlü hale gelmesi için yapıldığı da fark edilmektedir. Ancak bu dönemde Mısırlı Araplar ile Osmanlı Mısır elitleri arasında yapılan katı ayrım, Arapların ne orduda ne yönetim kadrosunda yüksek kademelere alınmayışı; eğitim için Avrupa'ya gönderilmemeleri veya açılan okullarda eğitim alamamaları ilerleyen zamanlarda ortaya çıkacak olan Arap milliyetçi fikirlerin ilk tohumlarını atmıştır.

Genel olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sürecinde Mısır'da yaptığı reformların, düzenli ve modern bir ordu kurmak ve askeri gücü arttırmak üzerine çevrelendiği görülmektedir. İktidarın sağlamlaştırılması için önemli bir rolü olan ordunun kurulması, Mısır'ın merkezden yönetimini ve taşranın merkezin kontrolü altında olmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra, yapılan ekonomik reformlar ile de her ne kadar Mısır ekonomisi yükseltilse de burada da asıl amacın özellikle ordunun masraflarını karşılamak ve ihtiyaç duyulan ürünlerin üretimini yapmaktır. Batılı tarzda eğitim de yine ilk önce modern ordunun eğitimi için yapılmaya başlanmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Suriye'de kurduğu bu modern düzenin aslında milliyetçi bir Arap devleti kurmak amacıyla yapıldığını söylemek doğru değildir. Bu

---

[112] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.88.

dönemde yapılan askeri, ekonomi, bürokrasi ve eğitim alanlarındaki düzenlemelere bakıldığında tüm bunların aslında merkezi otorite kurmak ve Paşa'nın iktidarını sağlamlaştırmak üzere yapıldığı görülmektedir. İktidarın sağlamlaştırılması için önemli rol oynayan ordunun kurulması, Mısır'ın merkezden yönetimini ve taşranın merkezin kontrolü altında olmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra, modernleşmenin halkın refahı için değil, Mısır'da iktidarın daha güçlü hale gelmesi için yapıldığı da fark edilmektedir. Mısırlı Araplar ile Osmanlı Mısır elitleri arasındaki katı ayrım, Arapların ne orduda ne yönetim kadrosunda yüksek kademelere alınmayışı; eğitim için Avrupa'ya gönderilmemeleri veya çoğunlukla açılan okullarda eğitim alamamaları, Mısır'da Osmanlı-Türk elitini üstün tutan bir yapının olduğunu göstermektedir. Bu durum ayrıca, 19 yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'da Araplar arasında yükselmeye başlayacak milliyetçi fikirlere de temel hazırlamıştır. Kendisi her ne kadar Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan "asi" vali olarak anılsa da Mehmet Ali Paşa'nın asıl amacının Osmanlı'dan bağımsız bir Arap devleti kurmak olduğu söylenemez. Zeine buradaki amacın daha çok "*Arap yanlısı görüşlerden yararlanmak ve Arap yanlısı desteği için*" [113] olduğunu belirtirken; Antonius, Mehmet Ali Paşa'nın kendisinin halife ve kral pozisyonunda olduğu, yönetici elitlerin Türkler ve Arnavutlar'dan oluştuğu ve Arapların da tâbi bir topluluk olarak içinde yer aldığı bir krallık planladığını söylemektedir.[114] Ancak Mehmet Ali Paşa'nın valiliği süreci ve yaptığı reformlar incelendiğinde görülür ki kendisi Arap krallığı kurmaya çalışan bir Arap milliyetçisi değil; Mısır'ı daha modern, özerk ve güçlü pozisyona getirmeye çalışan idealist bir yöneticidir.

---

[113] Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu,* s.53.
[114] Antonius, *The Arab Awakening,* s.28.

3.2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan İngiliz Yönetimine Mısır

1849 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden, 1863 yılında İsmail Paşa'nın valiliğe gelişine kadarki süreç, Mısır yönetiminde bir ara geçiş dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemde önce Abbas Paşa 1849'dan 1854 yılına kadar valilik yapmış, onun ardından Mehmet Ali Paşa'nın en küçük oğlu olun Sait Paşa, 1854'ten 1863'e kadar Mısır valiliği görevini yerine getirmiştir. Sait Paşa'nın valiliği sürecinde reformlar az miktarda da olsa devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bu döneme damgasını vuran en önemli gelişme ise şüphesiz, Fransa'nın Kahire Konsolosu Ferdinand de Lesseps'in teklifi ile Süveyş Kanalı'nın yapımına başlanmasıdır. Bu bağlamda, 30 Kasım 1854'te Sait Paşa, Fransa'ya kanal inşasını organize etmek için şirket kurulmasına ilişkin ruhsatı vermiştir. 1841 yılında çıkan ferman gereği Mısır'ın imtiyazlı statüsüne rağmen eyalete ilişkin düzenlemelerin padişahın onayı ile gerçekleştirilmesi gerekse de Said Paşa, Süveyş Kanalı projesinden geri adım atmamıştır. Lakin kanal inşasıyla Mısır'ın masrafları da artmış, bu dönemde Avrupalı bankerlere karşı borçlanmalar başlamış ve bu durum 1870'lere gelindiğinde Mısır ekonomisini krize sürükleyen en büyük faktör olmuştur. Aynı zamanda kanalın inşası için ülkeye çok sayıda Avrupalı uzmanın gelmesi ile bazı önemli idari görevlerde Avrupalıların sayısı gittikçe artmıştır. 1858'de yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi ile de yabancılar Mısır'da toprak satın alma hakkı elde etmişlerdir. Ayrıca hızla büyüyen ekonomi ve yabancı sermayenin artışı da bazı Avrupalıları Mısır'a yerleşmeye yöneltmiştir. Ülkede zengin toprak sahibi Avrupaların sayısındaki bu artış ise, yine 1870'lerde hem bu kişilerin hem de vatandaşlarının hakkını korumak amacıyla

konsolosluklar üzerinden Avrupa devletlerinin Mısır'ın iç işlerine müdahil olmalarına da yol açmıştır.[115]

1863'te Mısır valisi olan İsmail Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan sonraki Mısır'ın ikinci reformist yöneticisidir. Mısır'ın iç işlerinde Babıâli'den bağımsız olması, istikraz akdinin alınması, özerklik alanının genişletilmesi ve giderek Batılı bir devlete dönüşüm İsmail Paşa yönetiminin ana hedefleri olmuştur. Ülke özellikle Pamuk ticareti ile zenginleşirken, Sait Paşa döneminde başlayan dış borçlanma da hızla artmıştır. Buna ek olarak bu dönemde reformların Avrupalı devletlerden alınan borçlar ile gerçekleştirilmesi, Mısır'ın özellikle İngiltere ve Fransa için artan önemi ve ihracata dayalı olan bağımlı ekonomisi de İsmail Paşa yönetiminin sonlarına doğru Mısır'ı ekonomik krize doğru sürüklemiştir. İsmail Paşa'nın, 1866 yılında çıkan Girit ayaklanmasının bastırılmasındaki başarısından dolayı, 8 Haziran 1867 tarihli padişah fermanı ile, Mısır'ı iç işlerinde özerk kılacak düzenlemeler yapılmıştır. Bu ferman ile Mısır vilayeti 'Hıdiviyet-i Mısır' ismini alırken Mısır valilerine de 'Hıdiv' unvanı verilmiş, Mısır iç işlerinde tamamen özerk bir statüye kavuşmuş ama dış işlerinde hâlâ Babıâli'ye bağlı kalmıştır. Fakat hâlâ yabancı devletlerle anlaşma yapma ve borçlanma konularında padişahın iradesine bağlı kalmaya devam etmiştir. 9 Haziran 1873 tarihinde çıkartılan ferman ile Mısır'a padişahın onayı gerekmeden borçlanma ve ticaret anlaşması yapma hakları verilmiştir.[116]

Hıdiv İsmail Paşa dönemindeki reformlara bakıldığında ekonominin ihracat odaklı hale geldiği ancak reformların da İngiliz ve Fransız sermayeleriyle yapılmasından kaynaklı dışa borçlanmanın da arttığı görülmüştür. Askeri alanda ordunun silah ihtiyaçları ABD'den karşılanmaya başlanmış, bu dönemde ABD'li subaylar Mısır

---

[115] William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), s.108.
[116] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, s.135-137.

ordusuna hizmet etmiş ve hatta onlarla bir Afrika seferi düzenlemiştir. Eğitim alanında ise eyaletlerde İlköğretim okulları açılmış, Okullar Bakanlığı ve öğretmen yetiştiren *Dar'ül Umum* kurulmuştur. Bürokrasi alanında ise en önemli adımlar; 1857 yılında İçişleri, 1864 yılında Kamu İşleri, 1872 yılında Adalet ve 1874 yılında da Tarım Bakanlıklarının kurulması ve 1866 yılında, halktan daha çok vergi toplanabilmesi için Hıdiv'e yardımcı olmak amacıyla taşradaki Mısır yerel elitlerinin ağırlıkta olduğu danışma meclisi statüsündeki ilk parlamento olan *Meclis-i Nüvvab*'ın açılması olmuştur. Kültür alanında ise Avrupalı tarza yaklaşılmış; 1863 yılında Mısır Müzesi, İskenderiye ve Kahire'de tiyatro salonları açılmıştır. 1871 yılında Kahire'de ilk Opera binası inşa edilmiş ve açılışa özel Giuseppe Verdi'den ısmarlanan Aida operasının prömiyeri de burada yapılmıştır.[117]

Bu dönemde Amerikan İç Savaşı sebebiyle İngiliz dokuma fabrikaları, bütün pamuk ihtiyaçlarını Mısır'dan karşılamak durumunda kalmıştır. 1850'lerde 918 bin sterlin olan pamuk ihracatı, 1870'e gelindiğinde 10 milyon sterline ulaşmış ve Mısır'da Hıdiv İsmail'in reformlarına maddi kaynak sağlamıştır. Ancak pamuk ihracatından sağlanan bu gelir bile reformların masraflarını karşılamaya yetmemiş, özellikle İngilizler ve Fransızlar başta olmak üzere Avrupa mali kuruluşlarına yüksek miktarda borçlanılmıştır. 1870'lerde eski borçların faizleri ödenemez duruma gelindiğinden yeni borçlar alınmaya başlanmış ve 1876 yılında Mısır Hükümeti borç faizlerini üç ay ödeyemeyeceğini ilan etmiştir. Mısır Hükümeti'nin borçlarını ödeyemez hale gelmesi sonucunda Avrupalı bankerler ülkelerine baskıda bulunmuş ve 1876'da Mısır'a borç veren dört ülkenin temsilcilerinden oluşan *Caisse de la Dette Publique* (Kamu Borçları Komisyonu) Hıdiv İsmail'in onayı ile kurulmuştur. Ayrıca biri İngiliz biri de Fransız

---

[117] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.141-158.

olmak üzere iki müfettiş ile Mısır gelirlerinin harcanması da denetim altına alınmıştır.[118]

28 Ağustos 1878 tarihinde Hıdiv İsmail, Mısır'da meşruti yönetime geçerek, siyasi sorumluluğu bakanlara devretmiş; bunun sonucunda Nubar Paşa başkanlığında, İngiliz müfettişin maliye bakanı ve Fransız müfettişin bayındırlık bakanı olduğu bir hükümet kurulmuştur.[119] Bundan böyle hükümet Hıdiv'in değil de başbakanın yetkisinde toplanırken Hıdiv, hükümetin atanmasından sorumlu pozisyona gelmiştir. Bu yeni hükümet, Hıdiv'in yetkilerini sınırlandırırken, İngiliz ve Fransızların da Mısır üzerindeki etkinliklerinin artmasına yol açmıştır.[120] Bu durum zaman içinde Mısır halkında yabancı müdahalesine karşıt olanların tepki göstermeye başlamasına neden olmuş; 1879 yılında ise İngiltere'nin baskısı ile Mısır ordusundaki 1600 Mısırlı askerin tasfiyesi ve ordunun giderlerinin kısılması ile ülkedeki milliyetçi ve yabancı karşıtı hareketler artmaya başlamıştır. Avrupalı devletlerin gittikçe artan müdahaleleri halkın milliyetçilik duygularını güçlendirerek, Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali sürecinde ortaya çıkan "*Mısır Mısırlılarındır*" sloganlarının Mısır halkı arasında yeniden canlanmasına sebep olmuş ve bu sloganı kullananlar "*vataniler*" olarak adlandırılmıştır.[121]

Vataniler ya da bazı kaynaklarda geçen adıyla Ulusal Cephe, bu dönemde Mısır'da ortaya çıkan yabancı karşıtı hareketler arasında en belirgini olmuştur. Ulusal Cephe'nin baskısı ile Hıdiv, Nubar Paşa hükümetini feshederek, Muhammed Şerif Paşa başkanlığında Avrupalıların yer almayacağı, Osmanlı-Mısır elitinden oluşan ve anayasa hazırlamakla görevli yeni hükümeti onaylamıştır. Ancak Hıdiv İsmail

---

[118] Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi,* s.111-112.
[119] Doğan, *II. Abdülhamit Dönemi Arap Milliyetçiliği*, s.22.
[120] P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, (Londra: Wiedenfield and Nicolson, 1969) s.133.
[121] Doğan, *II. Abdülhamit Dönemi Arap Milliyetçiliği*, s.22.

Paşa'nın özellikle Ulusal Cephe'den gelen Avrupalı karşıtı tutumlara destek vererek, Avrupalıları tasfiyeye girişmesinden rahatsız olan İngiltere ve Fransa, II. Abdülhamit'e Hıdiv'in azli konusunda baskı yapmaya başlamış ve bunun sonucunda 26 Haziran 1879'da Sultan II. Abdülhamit Hıdiv İsmail Paşa'yı azlederek yerine oğlu Tevfik Paşa'yı atamıştır. Tevfik Paşa döneminde Mısır'ın yönetimi neredeyse tamamen İngiliz ve Fransızların kontrolünde olmuş, bu durum ordu ve memurlar da dahil olmak üzere halkın birçok kesiminde yabancı düşmanlığının artmasına ve milliyetçi fikirlerin yükselmesine yol açmıştır.[122]

Tevfik Paşa göreve geldikten hemen sonra İngiliz ve Fransızların bakısı ile, Mısır gelirlerinin %66'sının, borçların ödemesinde kullanılmak üzere ipotek altına alındığı Tasfiye Yasası'nı yürürlüğe sokmuştur. Ayrıca savaş bakanlığına Osmanlı-Mısır eliti egemenliğini savunan Osman Rıfkı Paşa'yı atamıştır. Bunun yanı sıra, İsmail Paşa ile başlayan ordudaki asker sayısının azaltılması politikasını devam ettirmiş, ordunun asker sayısının 12.000'e düşürüleceğini de açıklamıştır. [123] Bu üç hamle ile, Tevfik Paşa'nın, yönetiminin başlarında Mısırlı milliyetçi ve yabancı karşıtı kesimlerin tepkisini hemen üzerine çektiğini söyleyebiliriz. Özellikle 1879 yılından itibaren ordunun alt kademelerindeki subaylar, anayasal monarşiyi savunan bürokratlar, Mısırlı entelektüeller ve toprak aristokrasisi bir araya gelerek Urabi Paşa önderliğinde Mısır'da hem Avrupa hakimiyetine hem de buna müsaade eden Hıdiv'e karşı çeşitli isyanlar başlatarak ilk Mısır milliyetçi muhalefeti oluşturmuşlardır.[124]

Bu isyanların ilki Şubat 1881'de, Savaş Bakanı Osman Rıfkı Paşa'nın bazı Mısırlı subayların ordudan ihracını istemesi sonucunda başlamış; Mısırlı bir subay olan Urabi

---

[122] Donald M. Reid, "The Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" *Cambridge History of Egypt, Vol 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of The Twentieth Centruy,* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s.220.
[123] Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s.70-71.
[124] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.155.

Paşa ve iki arkadaşı, orduda Türk ve Çerkes subaylara ayrımcılık yaptığını öne sürerek Osman Rıfkı Paşa'nın görevden alınmasını istemiştir. Bu isyanın sonucunda Hıdiv, Urabi Paşa'yı askeri reformlar yapmak üzere görevli komisyonun başına getirmiştir. Ancak komisyonun tavsiye ettiği reformların uygulanmaması üzerine Eylül 1881'de Urabi Paşa önderliğinde asıl isyan başlatılmıştır. 1881 yılında İngilizlerin ve Fransızların baskısı ile Hıdiv Tevfik Paşa, Hıdiv İsmail Paşa döneminde kurulan ve anayasa yapmakla görevli Muhammet Şerif Paşa Hükümeti feshederek yerine Riyad Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurmuştur. Ancak, Urabi Paşa liderliğinde yeni bir hükümet kurularak anayasal çalışmalara devam edilmesini savunan vataniler, elitlerin ve ulemanın da desteğini alarak, 9 Eylül 1881 tarihinde Abidin Sarayı önünde gösterilere başlamıştır. Daha sonrasında Şubat 1882'de Mısırlı askerlerin de desteğini alan yerel elitlerin girişimiyle Riyad Paşa hükümeti düşürülmüş ve 4 Şubat 1882'de yeni hükümet, Urabi Paşa'yı destekleyen Osmanlı-Mısır eliti Mahmut Sami al-Burudi liderliğinde kurulmuştur.[125] Mahmut Sami al-Burudi liderliğinde kurulan hükümette Urabi Paşa savaş bakanı olarak atanmış ve bu göreve yükselen ilk Mısırlı olarak, ordudaki Mısırlıların da terfilerini onaylamıştır. Buna ek olarak Osmanlı-Mısır elitine mensup birçok subayın ve İngiliz danışmanın da işine son vermiştir. Bu hareketleri sonucunda İngilizler ve Fransızlar Urabi Paşa'nın uzaklaştırılması konusunda baskı yapmış ve bu duruma protesto olarak Mahmut Sami Paşa görevinden istifa etmiştir.[126]

1879'da başlayan ve İngiliz işgaline kadar devam eden Urabi Paşa isyanı temelde yabancı müdahaleye, İkili Kontrole ve Borçların Tasfiyesi Kanunu'na karşı çıkan, diğerlerinden farklı olarak bu sefer aristokratların, entelektüellerin değil de ordunun

---

[125] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.171-173.
[126] John Eliot Bowen, "The Conflict of East and West in Egypt II" *Political Science Quarterly*, Cilt 1, Sayı 3, 1886, s.465.

yürüttüğü bir isyandır. Bu isyanın en önemli noktalarından birisi, şüphesiz Mısır milliyetçiliğinin ilk fiili hareketi olmasıdır. Bu dönemde özellikle anayasal yönetimin kurulmasını savunan ve Mısır'ın iç işlerine yabancı devletlerin müdahalelerine karşıt olan vataniler, Hizbu'l Vatani (Vatan Partisi) çatısı altında kurumsallaşmıştır.

1881 yılında Vatan Partisi'nin baskısı sonucunda Urabi Paşa liderliğinde toplanan meclis, hükümeti denetleme, kanun yapma ve bütçe onaylama gibi çok geniş yetkileri elinde bulundurmaktadır. Meclisin bu yetkileri elinde bulundurması Avrupalı devletlerin Mısır'a müdahalesini zorlaştırdığı için İngilizler ve Fransızlar vataniler karşısında Hıdiv'e destek vermişlerdir.[127] Bu doğrultuda giderek şiddetlenen iktidar çatışması ve dönem dönem artan isyanlar Mısır'da İngiliz ve Fransızların çıkarlarını riske atmıştır. İngiliz-Fransız rekabetinin artması ile Mısır, İngiltere'nin hem ekonomik hem de siyasi çıkarları için ciddi önem kazanmıştır.[128] Öncelikle 1870 yılında İngiltere Ekonomik Krizi ile İngiltere'nin ekonomisinin durağanlaşması sonucunda Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden beri İngiltere'nin pamuk ticaretinin ana merkezi haline gelen Mısır giderek İngiliz dokuma sanayisinin can damarı olmuştur. Bunun yanı sıra Mısır hem Süveyş Kanalı hem de jeopolitik konumu itibari ile İngiltere için Kıbrıs ve Hindistan'ın korunması açısından çok kritik bir noktaya dönüşmüştür. Özellikle Almanya ve İtalya'nın 1870'lerde sömürgecilik yarışına katılmaları, ABD'nin 1880 sonrası sömürgeci politikalar izlemesi ile artan rekabet ortamı ve 93 Harbi sonrası Rusya-Osmanlı arasında yapılan Berlin Antlaşması sonucunda Rusların Ardahan, Artvin, Kars, Batum bölgelerini ele geçirerek Anadolu'da nüfuzunun artması ile İngiltere, 1880'lerde sömürgelerinin güvenliği

---

[127] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstihbarat Devirleri, 1876-1907*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s.92.
[128] Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s.70-71.

açısından ciddi şekilde endişelenmiştir. Çünkü Mısır ve Kıbrıs, İngiltere'nin bu coğrafyadaki en kritik savunma hattını oluştururken Mısır'ın kontrolünün kaybedilmesi Kıbrıs'ı ve dolayısıyla Hindistan'a giden yolun da elden gitmesi anlamını taşımaktadır. Zaten Mısır'da artan Avrupa ve özellikle İngiliz karşıtlığı sonucu Mısır'daki kontrolün kaybedileceği endişesi de bunlara eklenince, İngiltere'nin bu endişelerden tek çıkar yolu Mısır'ı kendi himayesi altına almak olmuştur.[129]

3.3. Mısır'da Osmanlı ve İngiliz Ortak Yönetimi (1882-1914)

İngiltere, Mısır'da gerçekleşen Urabi Paşa isyanlarından dolayı hem Avrupa'nın ve özellikle de kendisinin çıkarlarını korumak adına, hem Fransa ve Osmanlı arasındaki iş birliğine katılmak hem de İngiliz tekstil üreticilerinin Mısır pamuğuna erişiminin kaybedilip de Amerikan pamuğuna bağımlı kalmaması için 6 Ocak 1882 tarihinde Fransa ile ortaklaşa bir nota yayınlamıştır. Yayınlanan bu Gambetta Notası ile İngiltere ve Fransa Vatan Partisi'ni, karışıklık sonlanmazsa Hıdiv'in otoritesinin yeniden tesisi için askeri güç kullanacakları konusunda uyarmıştır. Buna rağmen karışıklıklar dinmeyince, 15 Mayıs 1882'de İngiliz ve Fransız donanmaları İskenderiye'ye gitmek üzere yola çıkmış ve sonucunda ülkedeki yabancı düşmanlığı bir üst noktaya taşınmış ve İskenderiye başta olmak üzere Avrupalıları hedef alan büyük çaplı ayaklanmalar ortaya çıkmıştır.[130]

İngiltere ve Fransa öncülüğünde Haziran 1882'de Mısır sorununu ele almak için bir İstanbul Konferansı düzenlenmiş, ancak Osmanlı Devleti bu konferansa katılmayarak sonucunun kendisine bildirilmesini talep etmiştir. Osmanlı Devleti'nin, diğer

---

[129] Roger Owen, "Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation" *The Modern Middle East*, (Tauris: Londra, 1993), s.112.
[130] Juan R. I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, (Kahire: The American University in Cairo Press, 1999), s.190.

devletlerin Mısır'a müdahaleyi görüşeceği bir konferansa katılmaması ilk bakışta anlamsız gelse de II. Abdülhamit'in Arap Vilayetlerini, İmparatorluğa geri kazandırmaya çalıştığı bir dönemde Mısır'a asker gönderme kararının çıkabileceği bir toplantıya katılması bile bu politikanın çökmesine yol açabilirdi.[131] Mısır'da zaten hali hazırda yabancı müdahaleyi hedef alan isyanlar ve milliyetçilik doruğa ulaşmışken ve Osmanlı Mısır elitlerine dahi tepki gittikçe yükselmişken, en son istenilecek durum, Osmanlı'nın da asker göndermesi ile zaten kağıt üzerinde zor elde tutulan Mısır'ın tamamen kontrolden çıkmasıdır.

Ancak İstanbul Konferansı'nda Mısır'a, Osmanlı Devleti'nin dahil edildiği bir müdahale planı çıksa da bu plan Babıâli'ye bildirilmeden İngiliz donanması 11 Temmuz 1882 tarihinde İskenderiye Limanı'na bombardıman başlatmıştır. İskenderiye'nin ele geçirilmesinin ardından da 13 Eylül 1882'de İngilizler Tel-el Kebir'de Urabi Paşa ve Mısır ordusunu büyük bir yenilgiye uğratarak Kahire'yi ele geçirmiştir. Ardından da Urabi Paşa başta olmak üzere isyanlara katılanların çoğunu sürgüne göndermiştir. Gladstone Hükümeti her ne kadar işgalin sürekli olmayacağı ve Mısır'da Hıdiv'in ve dolayısıyla Osmanlı'nın otoritesinin güçlendirilmesinden sonra askerlerin Mısır'ı tahliye edeceğini öne sürse de bu işgal ile Mısır'da uzun yıllar sürecek bir İngiliz hegemonyası başlamıştır. Çünkü, İngiltere'nin Mısır müdahalesinin görünen sebebi her ne kadar karmaşanın giderilmesi ve Hıdiv'in otoritesinin yeniden tahsisi olsa da altında yatan asıl sebep Kıbrıs ve Hindistan'ın savunulması ve tabii ki Mısır'ın İngilizlerin çıkarları doğrultusunda kontrol altında tutulmasıdır. Bu doğrultuda Mısır kâğıt üstünde hâlâ Osmanlı Devleti'ne ait gösterilirken, kontrol artık tamamen İngilizlerin eline geçmiş; zaten Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği

---

[131] Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII…* ,s.94-96.

itibariyle Mısır'da pek söz hakkı kalmayan Osmanlı Devleti artık kontrolü iyice kaybetmiştir.[132]

İngilizler, Mısır'ı 1882 itibari ile işgal etse de hukuki statüsünü değiştirmeden, Osmanlı sınırları içerisinde bir Hıdivlik olarak tutmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, Mısır'da Osmanlı varlığı, verginin toplanması ve sikkenin padişah adına basılması gibi yöntemlerle sembolik olarak devam ettirilirken, kurulan Mısır Genel Konsülü ile yönetimde dört ayaklı yapı inşa edilmiştir. Bu yapıya göre en tepede Osmanlı padişahı bulunurken, onun altında Mısır Hıdivi ve sonrasında Meclis-i Nüvvab ve yeni kurulan Meclis-i Şura'yı Kavânin (Yasama Konseyi) ve Eyalet Meclisi ve son olarak da İngilizlerin Mısır Genel Konsülü bulunmaktadır. Ancak bu dört ayaklı yapı sadece görünürde kalmış, 1882'den 1914'e kadarki süreçte asıl yönetim ve yetki İngilizlerin Mısır Genel Konsülü'nde olmuştur. İngilizlerin kendi etkinliklerini arttırmak için kurdukları bu yeni yapılardan Eyalet Meclisi, yılda bir kez toplanması planlanan ülkede 14 eyaletten gelen 70 kişiden oluşan ve tarımsal üretimin geliştirilmesini amaçlayan bir yapıya sahipken asıl önemli olan kurum, tabii ki Mısır Genel Konsülü olmuştur. Bu bağlamda, konsül yoğunlukla İngilizlerden oluşurken, maliye ile alakalı tüm yetkiler bu konsülde toplanmış; her bakanlığa bakanlıkla ilgili kararları alma yetkisi ile donandırılan İngiliz danışmanlar atanmış, atanan danışmanlar da yalnızca Mısır Genel Konsülü'ne karşı sorumlu tutulmuştur.[133]

25 Ekim 1885 tarihinde yapılan İstanbul görüşmeleri itibari ile Hıdiv'e danışmanlık yapmak üzere biri Osmanlı biri İngiliz olmak üzere İki Yüksek Komiser atanması kararlaştırılmış ve İngiltere adına Sir Drummond Wolff atanırken Osmanlı'yı da

---

[132] Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik,* s.179-181.
[133] Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, (New York: Praefer, 1969) s.139.

temsilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa Mısır'a gönderilmiştir. Atanan bu iki komiser, Mısır ordusunu yeniden düzenlemek, padişah fermanları da dahil gerekli düzenlemeleri yapmak ve Mısır'da karmaşanın dinmesi ve Hıdiv'in otoritesinin yeniden tahsis edilmesi süreci ile ilgili İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi adına hükümetlerine rapor sunmak ile yetkilendirilmiştir. Mısır'da İngiliz işgalinin hiçbir hukuki sebebi olmamasına rağmen 1882'den beri Osmanlı Hükümeti her ne kadar İngilizlere görüşme talebinde bulunmuş olsa da İngilizler buna yanaşmamıştır. Bu sebeple 1885 yılındaki bu görüşmelere kadar Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Mısır'ı işgali ile ilgili resmi bir adım atamamıştır. Fakat bu görüşme ile her ne kadar, yüksek komiserlik mevkii ile Osmanlı Hükümeti Mısır'daki yönetime görünürde dahil edilmiş olsa da aslında Osmanlı İmparatorluğu İngilizlerin Mısır'daki varlığını da resmi olarak kabul etmiştir.[134]

1882'den 1914 yılına kadar olan sürecin başlangıcında, Mısır'a görünürde Osmanlı Devleti adına Hıdiv'in otoritesinin yeniden tahsisi amacıyla giden, ancak gerçekte kendi çıkarlarını korumaya çalışan İngilizler durumun geçici süre ile olduğunu iddia etmelerine rağmen, Mısır'da kurdukları Genel Konsüllük makamı ve yeni sistem ile hem Mısır Hıdivi'nin hem de Osmanlı Devleti'nin, İngilizlerin onayı olmadan hareket etmesini engelleyerek, Mısır'da yönetimi kendi kontrolleri altına almıştır. Tüm bu süreçte İngilizlerin bölgede kendi varlığını kalıcı kılmaya ve Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki bağları kopartarak Mısır'ı kendisine bağımlı hale getirmeye çalıştığı da görülmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nden kaçan II. Abdülhamit yönetimi muhalifi Jön Türkler ve Suriyeli Arap milliyetçisi aydınlar Mısır'da ortaya çıkan bu

---

[134] Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII*, s.98-100.

liberal ortamdan faydalanarak siyasi faaliyetlerini burada sürdürmüş ve Kahire bu noktada Osmanlı aleyhtarı birçok hareketin merkezi haline gelmiştir.

İngilizlerin 1882 yılındaki işgalinin ardından Mısır basını genel hatlarıyla işgali destekleyenler ve işgal karşıtları olarak ikiye bölünmüştür. İşgali destekleyenler İngilizlerin desteği ile yayınlarına devam etmiştir. Hatta İngiliz işgali öncesi Mısır'da yayınlanan gazetesi sayısı 33 iken, bu sayı işgal sonrasında 53'e yükselmiş, İngilizler elde ettikleri gazeteler ile Mısır'da kamuoyunu etkileyerek, buradaki varlıklarını sağlamaya almaya çabalamışlardır.[135] Hatta dönemin İngiliz Yüksek Komiseri Lord Cromer, olası bir milli harekette etkili bir silah olabilmesi açısından özellikle İngiliz siyasetinin lehinde yayınlar yapan gazeteleri açıktan desteklemiştir. Dönemin ilk işgal karşıtı Müslüman gazetesi ise 1889 yılında Şeyh Ali Yusuf tarafından kurulan *el-müeyyed* gazetesidir. *El-müeyyed,* İngiliz karşıtı olmasının yanında Osmanlı politikalarını da savunmasından dolayı Osmanlı Yüksek Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından gizlice maddi açıdan da desteklenmiştir. Öyle ki, Lord Cromer bu gazeteyi kapatmak için "gizli bir cemiyetin sözcüsü olmakla ve dini taassup beslemekle" suçlarken, II. Abdülhamit gazetenin sahibine gümüş liyakat madalyası vererek sahip çıkmıştır.[136]

19. yüzyıl itibariyle, Suriye ve Lübnan bölgesinde, Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin burada kurdukları okullar aracılığıyla aslında sömürgeci faaliyetler yürütmesine rağmen Arap diline olan ilgileri Araplarda milli bilinci alevlendirmiştir. Bu dönemde Fransız Katolik misyonerler bölgede aleni şekilde sömürgeci politikalar yürütürken, özellikle Amerikalı Protestan ve Rus Ortodoks misyonerler Arap edebi

---

[135] Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918,* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022) s.144.
[136] Kurşun, *Osmanlı Arapları…* s.273-274.

uyanışına büyük katkı sağlamıştır. Zira özellikle Amerikalı misyonerler Protestanlığı yaymak amacıyla Arapça öğrenmiş, İncil'in Arapçaya çevrilmesinin yanı sıra birçok faaliyet de Arapça gerçekleşmiştir. Amerikalı misyonerlerin bu noktada Arapçaya gösterdikleri bu ilgi bazı Araplar arasında milli kültür bilincinin yeniden uyanmasını sağlarken, Hristiyanlığın çeşitli mezheplerinin bölgede giderek kabul görmesiyle Araplar ile Osmanlı Devleti arasındaki bağın özünü oluşturan dini kimlik de etkisini yitirmeye başlamıştır.[137]

Amerikalıların yanı sıra, İngilizlerin de Mısır dışındaki Arap coğrafyasında etkinlikleri bu dönemde yoğun olmuştur. Bunların başında, Mekke-Medine merkezli olmak üzere Osmanlı Devleti'ne alternatif bir *Siyasi İslam Birliği* kurma çalışmaları gelmektedir. Bu çalışmalar Arap vilayetlerinin, Osmanlı yönetiminden çıkabileceğine dair söylemlere de yol açmıştır. Zekeriya Kurşun buradaki asıl amacın *"siyasi bir İslam birliği kurmaktan ziyade genç Sultan üzerinde baskı oluşturmak"*[138] olduğunu öne sürerken, bu fikirlerin bölgedeki halkın fikirlerini tam olarak temsil etmediğini ancak halk arasında bir fitne oluşturulmaya çalışıldığını da belirtmektedir. Ancak bu fikirler zamanla Osmanlı Arapları arasında milliyetçi fikirlerin filizlenmesine yol açmış, 1895 yılında Suriye'de Abdurrahman el-Kevakıbi'nin de aralarında bulunduğu bir kısım Arap aydınları *Milli Arap Komitesini* kurarak kısmen reformcu ve milliyetçi fikirlere öncülük etmişlerdir. Bu fikirler her ne kadar Suriye bölgesindeki misyoner okulların faaliyetleri sonucunda Hıristiyan Araplar arasında oluşup ardından Müslüman Araplar arasında yayılmaya başlasa da Zekeriya Kurşun'un da vurguladığı

---

[137] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.132-134.
[138] Kurşun, *Osmanlı Arapları…* s.92.

üzere bu fikirleri *"…olgunlaşmış Arap milliyetçiliğinden ziyade II. Abdülhamid'e karşı örtülü bir muhalefet olarak"* değerlendirmek daha doğru olacaktır.[139]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı Mısır elitlerine karşı başlayan tepkiler İngilizlerin Mısır'ı işgali ile yerini İngiliz sömürge karşıtlığına bırakmıştır. Yani Mısır, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerinden gelenler için Osmanlı karşıtı fikirlerin rahatça söylenebildiği bir ortam sağlamasına rağmen, Mısır'daki bazı yerel milliyetçiler için İngilizlerin buradaki baskıları Osmanlı Hükümeti'nin varlığından daha rahatsız edici karşılanmıştır. Bu noktada Mısır'daki ruh halini en iyi Walther Braune'nin şu sözleri özetleyecektir:

> *"Sultanın uzak olduğu Mısır'da Sultan saygı görebilir ve Osmanlı Birliğini taktik bir silah olarak kullanabilirdi. Aynı şekilde Osmanlı Sultanı milliyetçiliği milli içeriğinden dolayı değil, İngiliz muhalifi olması sebebiyle destekleniyordu… Mısırda Pan-İslam ideolojisi hala güçlüdür oysa Suriye'de ise güç kaybettiği aşikardır."*[140]

20. yüzyılın başlarına doğru, Suriye ve Lübnan bölgesinde bulunan milliyetçiler Osmanlı idaresinden kurtulmak adına Avrupalı sömürgeci güçlerle iş birliğine yönelirken Mısır'da İngilizlerin varlığından rahatsız olan milliyetçilerin bir kısmı İngiliz hakimiyetine son vermek adına Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını göstermeye çalışmış ve bu durum Suriyeli ve Lübnan'daki seküler milliyetçiler tarafından anlamsız bulunmuştur. Çünkü Suriye ve Lübnan'daki milliyetçiler, Bessam Tibi'nin de için dediği gibi; *"…sömürgecilik olgusunun anlamını tam idrak edememişlerdi ve*

---

[139] Kurşun, *Osmanlı Arapları…*, s.91-92.
[140] Walther Braune, "Die entwicklung des Nationalismus bei den Arabern", R. Hartmann (ed.), *BASI,* (Leipzig:1944) s.425-438, aktaran Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.257.

Avrupa kültürünün özgürleştirici yanları ile Avrupa'nın sömürgeci emellerini birbirinden ayıramıyorlardı."[141]

Özellikle 19. yüzyılda Mısır ve Suriye'nin birbirinden bu kadar farklı tarihsel süreçler geçirmiş olması doğal olarak iki bölgedeki baskın fikirlerin de farklı olmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sürecinde Mısır'da, öncelikle Osmanlı Devleti'ne olan bağlar zayıflamaya başlamış ve 1882 yılında İngilizlerin örtülü himayesi sürecinde bu bağlar koparılmıştır. II. Meşrutiyet'e doğru Kahire'de İngilizlerin desteği ile fikir ve basın özgürlüğü ortamının oluşturulmasından dolayı Osmanlı karşıtı birçok Jön Türk ve farklı bölgelerden gelen ayrılıkçı fikirleri savunan aydınlar Mısır'a gelerek faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'ne muhalif birçok kişi yazılarını buradan yazmış, bu dönemde birçok dergi ve kitap da İngilizlerin desteği ile burada basılmıştır ve çevre vilayetlere dağıtılmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında ise, tıpkı İttihatçıların bir zamanlar Kahire'de II. Abdülhamit'e karşı örgütlenebildiği gibi, Arap muhalifler de İttihat yönetimine karşı burada bir araya gelmeye başlamıştır. Bu noktada Mısır *"...bütün Arap eyaletlerinin dikkatle takip ettiği ve entelektüel birikimi olan bir yer..."*[142] olması ve dönemin en önemli fikirlerine de ev sahipliği yapması açısından çok önemli bir konuma sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, Mısır'da herhangi bir devlete ya da dış güce karşı keskin bir bağlılık ya da sadakat duygularının pek bulunmamasından dolayı Mısır'ın hem sömürge karşıtı hem de ayrılıkçı fikirlere ne kadar ev sahipliği yapabilecek bir ortama sahip olduğu da görülebilir. Bu doğrultuda, çeşitli fikirlere ev sahipliği yapan bu coğrafyanın siyasi ve toplumsal şartlarını irdeledikten sonra, tüm bunların bölgede yaşayanlar arasındaki yansımalarını da detaylıca ele almak gerekmektedir.

---

[141] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.257.
[142] Kurşun, *Osmanlı Arapları...* s.282.

Arap milliyetçiliğinin ilk örneklerinden bir tanesi yukarıda da kısaca bahsedildiği üzere, özellikle Suriye ve Lübnan bölgelerindeki Hristiyan Araplar arasında misyoner okulları aracılığı ile yayılan ve daha sonrasında Arap edebi uyanışı olarak da bahsedilen; öncü isimleri arasında Nasif el-Yazıcı, Faris el-Şidyak, Butros Bustani, İbrahim el-Yazıcı gibi isimler bulunduğu, Arap dili ve kültürünü ön plana çıkartan ve ilerleyen zamanlarda da Sati el-Husri tarafından geliştirilip devam ettirilen seküler Arap milliyetçiliğidir.[143]

Mısır'daki milliyetçi hareketler ise temelde ikiye ayrılmaktadır; Mustafa Kamil'in öncülüğünü yaptığı Mısır milliyetçiliği ve Selefi Arap aydınlarının ortaya koyduğu İslami modernizm. Bunlardan her ikisi de Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa'ya eğitim için giden Rifa'a Rafi et-Tahtavi'nin (1801-1873) tohumlarını serptiği fikirlerdir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın eğitim reformu kapsamında Paris'te eğitim gören Tahtavi, eğitimini tamamladıktan sonra Mısır'a geri dönmüş ve 1834 yılında Paris'te edindiği tecrübelerini anlattığı bir kitap yayımlamıştır. Tahtavi, Avrupa ülkelerinin matematik, pozitif bilimler ve metafizik gibi alanlarda ileri düzeye gelmelerinin, Arap dünyasının geri kalmasına yol açtığını, dolaysıyla da Arapların da bu tür pozitif bilimlere önem vermeleri gerektiğini öne sürerken Arap kültür ve medeniyetinin Avrupa'nınkinden daha üstün olduğunu ve hatta Avrupalıların kültürlerini Araplardan aldığını da savunmaktadır.[144]

Tahtavi'nin yazılarında *vatan* ve *vatan sevgisi* kavramlarına sıklıkla rastlanmaktadır. Ancak burada bahsedilen vatan, Tahtavi için Mısır'dır. Modern Mısır'ı, antik Mısır'ın varisi olarak gören Tahtavi için vatanseverlikten bahsedilen de

---

[143] Daha detaylı bilgi için bkz. Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.135-142, s.265-275.
[144] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.108.

yalnızca Araplara yönelik değil Mısır ulususuna yöneliktir.[145] Dolaysıyla Mısır ulusu fikrini ortaya atan ilk kişi Tahtavi olmuş, onun bu fikirleri, 1881 yılında Urabi Paşa liderliğindeki vatanilere ve *"Mısır, Mısırlılarındır"* sloganına öncülük etmiştir. Daha sonrasında bu fikirler İngiliz genel konsüllüğü zamanında, dönemin konjonktürü sayesinde giderek gelişmiş ve Mustafa Kamil(1874-1908) ile beraber *"tek bir Mısır milleti vardı ve kendi kendini yönetebilirdi."*[146] noktasına ulaşmıştır.

Bu bağlamda 1907 yılına gelindiğinde Mısır'da üç siyasi parti kurulduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Ali Yusuf önderliğinde kurulan Anayasal Reform partisi olup, bu parti aslında Hıdiv'e aittir. İkincisi Mustafa Kamil ve arkadaşlarının kurduğu Mısır milliyetçiliğini savunan Milli partidir. Üçüncüsü ise Muhammed Abduh öncülüğünde İslami modernistlerin kurduğu Halk Partisidir.[147] İslami modernizmin kendisi hakkındaki tartışma Reşid Rıza'nın konumunu anlamak için önemli olacaktır.

---

[145] Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *bilig*, s.177.
[146] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.225.
[147] Daha detaylı bilgi için bkz. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.221-227.

BÖLÜM IV

İSLAMİ MODERNİZM, REŞİD RIZA VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin birçok kesiminde olduğu gibi, Arap coğrafyasındaki Müslüman aydınlar arasında da emperyalist güçlerin etkilerinin artışına karşı bir kaygı ve İslam medeniyetinin geri kalmışlığına dair fikirler giderek yayılmıştır. İslami modernizm de tam bu zamanlarda Cemaleddin Afgani (1839-1897) ve öğrencisi Muhammed Abduh (1849-1905) önderliğinde İslam medeniyetinin geri kalmışlığına çözüm önerisi olarak ortaya çıkmıştır.

Aslında İslam'daki geri kalmışlık ve bozulmaya karşı koymak adına başlayan ilk uyanış hareketi, 1744 yılında Necd bölgesinde, Muhammed bin Abdülvahhab (1703-1791) öncülüğünde başlayan Vehhabi hareketi olmuştur. Hanbeli mezhebi içerisinde başlayan Vehhabi hareketi, temelde İslam'ın bozulduğunu ve Peygamber zamanındaki saflığına geri döndürülmesi gerekti üzerine kurulmuştur. İslam dininin sadece Araplara geldiğini ve İslam geleneğinin gerçek taşıyıcılarının Araplar olması gerektiğini söyleyen Abdülvahhab, İslam'ı ilk saflığına döndürebilecek olanların da yine Araplar olduğunu belirtmektedir. Abdülvahhab'a göre Osmanlı halifeleri gerekli vasıflara sahip olmadığı için İslamı yozlaştırmaktadır, bu sebeple hilafet Türklerden alınarak Arap toplumuna geri verilmeli ve İslam dinin liderliği Araplarda olmalıdır. Abdülvahhab'ın 1744 yılında Necd bölgesinde etkin olan Suud ailesinden biriyle evlenmesinin ardından fikirleri Suud ailesi tarafından benimsenmiş ve kendisinin ölümünden sonra da devam ettirilmiştir.[148] 1803 yılında Suud Emiri Muhammed el-

---

[148] Richard Hartmann, "Die Wahhabite", *Zeischrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,*

Suud Mekke'yi ele geçirmiş ve III. Selim adına okutulan hutbeleri durdurarak kendi adına hutbe okutmuştur. Bu tarihten itibaren Vehhabi İsyanları yalnızca dini olmaktan çıkmış siyasi bir boyut kazanmıştır. İsyanları bastıramayan Osmanlı Devleti, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiş, Vehhabi isyanları ancak 1811-1818 yıllarında Mısır Ordusunun müdahalesi sonucunda bastırılabilmiştir. Lakin Abdülvahhab ile başlayan Vehhabilik inancı bugün bile Suud ailesi tarafından devam ettirilmektedir.[149] Vehhabi ayrılıkçı düşünceler her ne kadar öncelikli olarak Müslüman Araplar arasında kabul görmüş olsa da bu düşünceler Arap milliyetçi bir amaç taşımamakla birlikte, İslam dininde ayrılıkçı olup Osmanlı Halifesine ve merkeziyetçiliğine karşı şekillenmiştir. Zaten Fransız İhtilali'nden önce gerçekleşen bir hareketin herhangi bir şekilde milliyetçi bir boyut taşıdığını iddia etmek de tarihsel açıdan pek doğru olmayacaktır. Bununla birlikte Vehhabilik inancının daha sonraları Osmanlı Hükümetine muhalefeti besleyen ve Arap milli bilincini destekleyen bir hareket olduğu da göz ardı edilmemelidir.

İslami modernizm ise her ne kadar köklere dönüş ve İslam'ı ilk otantik halinde yeniden canlandırma açısından Vehhabiliğe benzetilse de ondan daha detaylı çözüm önerileri ile karşımıza çıkmaktadır. Her iki hareket de İslam medeniyetinin geride kalmışlığını İslami değerlerden uzaklaşmaya bağlamış olsa da bunun nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda ayrılmaktadırlar. İslami modernistler, İslam ve Avrupa medeniyeti arasında bir medeniyet çatışması gibi saldırgan tutumlara bürünmemiş ya da Vehhabiler gibi İslam'ın ilk günlerine geri döndürülmesini savunmamıştır. Tersine Avrupa'nın emperyalist taraflarının farkında olmanın yanı sıra bilim ve keşifleriyle medeniyet olarak İslam toplumlarının önüne geçtiklerini ve

---

LXXVIII (1924) No:2, s.176-213, aktaran Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği,* s.113-114.

[149] Erkoç, *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, s.129-130.

İslam'ın özüne zarar vermeden bu bilim ve medeniyet ile zenginleşmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. Kendilerinden önce gelen Tahtavi, Avrupa medeniyetini bütünüyle kabul ederken, Afgani ve öğrencisi Abduh *"...sadece Avrupa medeniyet ve kültürünün İslam'ı güçlendirecek unsurlarının kabul edilmesi gerektiğini savunuyorlardı."*[150]

Seyyid Cemaleddin el-Efgani ya da kısaca Afgani'nin 1838 yılında doğduğu bilinse de nerede doğduğu ve mezhebi tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklar İran'da Hemeden yakınlarında bulunan Esadabad'da doğduğunu ve Şii olduğunu öne sürerken bazı kaynaklar ise Afganistan'ın Kuner kasabasında bulunan Esadabad köyünde doğduğunu ve Sünni olduğunu iddia etmektedir. Ancak öğrencileri başta olmak üzere, bazı yakınları ve bazı Avrupalı araştırmacılar da ikinci teorinin doğruluğunu savunmaktadır.[151] Kerbela ve Necef'te İslam geleneğine uygun eğitim alan Afgani, Avrupa kültürü ve sömürgeciliği ile ilk kez 1869 yılında Hindistan'a gittiğinde karşılaşır. Daha sonrasında 1871 yılında Mısır'a gelerek burada kaldığı sekiz yıl boyunca içlerinde Muhammed Abduh ve bundan elli yıl sonra Mısır ulusunun lideri olacak Sa'd Zaglul'un da aralarında bulunduğu bir grup öğrenciye İslam, ilahiyat, tasavvuf, felsefe gibi alanlarda eğitim vermiş; onları "Batı tehlikesi"ne karşı uyarmanın yanında Batılı devletlerin sömürgeci hareketleri karşısında Müslüman halklarının birlik olması gerektiğine dair fikirlerini de aşılamıştır. Mısır'daki sürecinden sonra önce Hindistan'a sonra da 1884 yılında Paris'e geçen Afgani burada öğrencisi Muhammed Abduh ile İslam'da birliği ve reformu amaçlayan bir gizli cemiyet kurarak bu cemiyet himayesinde *el-Urvetü'l Vuska* isimli Arapça dergi çıkarmışlardır. Hourani, cemiyetin boyutu tam olarak bilinmese de Tunus gibi yerlerde başka şubelerinin olduğunu aktarmaktadır. On sekiz sayısı yayımlanan bu dergide ise,

---

[150] Tibi, *Arap Milliyetçiği*, s.115-116.
[151] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.19-20.

İngilizlerin Mısır ve Sudan'daki politikalarının eleştirilerinin yanında, Müslümanların akıllarını başlarına alarak iyileşme ve güçlenmelerine yönelik çağrılar da yapılmış, bu sebeple derginin İngilizlerin himayesinde olan bölgelere girmesi yasaklanmıştır. Dergi yayınlandığı dönemde hem dili hem de düşünceleri ile dönemin en etkili ve önemli dergileri arasında anılmaktadır. [152]

Afgani İslam'ı yalnızca bir din olarak değil, bir medeniyet olarak görmüştür. Ona göre sömürgeci Batı toplumu, Doğu'nun insanlarından daha zeki ve başarılı değildir; ancak sabır, düzen ve sebat ile gücün ve hâkimiyetin sınırlarını keşfederek bunları yerinde kullanmayı başarmışlardır.[153] Bu noktada Afgani'ye göre İslam medeniyetinin ilim ve felsefeden uzaklaşması, akılcılıktan uzak kalması onun Batı medeniyetlerinin gerisinde kalmasına yol açmıştır.[154] *El-Urve* isimli eserinde Afgani durumu şöyle açıklamaktadır; *"Müslümanların başarıları azsa ve bozgunlar hakimse, bunun tek nedeni; Müslümanların dağınık, cahil ve genel erdemlerinin eksik olmasıydı. Hindistan ve Mısır, gerçekten uyanık olmuş olsalardı, İngiltere buralara adımını dahi atamazdı."* [155]

Afgani, *"...ciddi bir şekilde eğitilerek ve İslam'ı çağın gereklerine uygun hale getirerek, Müslümanların serbest ve gelişmeye müsait milletler haline getirilmesi gerektiğini"* savunurken Müslümanların, tıpkı İslam'ın en güçlü olduğu zamanlardaki gibi, herkes tarafından kabul gören bir halifenin idaresi altında yeniden birleşerek sömürge hakimiyetinden kurtulabilmeyi hedeflemiştir.[156] Bu doğrultuda Müslümanların kendi aralarında inanç ve mezhep farklarının siyasi bir engel oluşturmasına izin vermeyerek ortak tehlike altında birlik yolu bulunması gerektiğini

---

[152] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.131-132.
[153] Afgani, *Hatırat*, s.122-125 ve *El-Urve* s.154,368, aktaran, Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik,* s.39.
[154] Nikkie Keddie, *Cemaleddin Afgani*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997), s.81.
[155] *El-Urve*, II, 200-203, aktaran, Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.136.
[156] Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *bilig*, s.18.

savunur. Hatta Müslüman hükümdarların İslam'a hizmet doğrultusunda iş birliği yapması ve tek bir İslam devleti altında toplanmayı değil de tek bir ruhani lider altında ruhani bir birliktelik kurulmasını arzu etmektedir.[157] Ayrıca, Mısır ve Hindistan gibi ülkelerin iş birliği yapması gerektiğini savunurken Avrupa'nın sömürgeci politikalarıyla tehdit edilen doğunun tüm halklarının bir dayanışma içinde olması gerektiğini dile getirmektedir.[158]

Afgani'nin düşünce dünyasında *Ümmet* fikri önemli bir yere sahip olmuş; Onun için *Ümmet,* ülke, millet ya da dil fark etmeksizin bütün İslam toplumunu kapsamıştır. Ortak dini inancın Müslüman ülkede gerçek birliği sağlayacağına inanan Afgani, bu birliğin zarar gördüğüne inanmaktadır. Hourani, Afgani'nin *ümmet* ile ilgili düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır:

> *"Ümmet geçmişte siyasi bir kurum hüviyetindeki hilafet ve sahih İslam inancını koruyan ulema tarafından bir arada tutulmuştu. Fakat Abbasiler devrinde halifelik ve ulema birbirlerinden ayrılmıştı; daha sonra ise halifelik fiili olarak varlığını yitirdi; bağımsız saltanatlar ortaya çıktı; ulema, tek birlik vasıtası olarak kaldır. Ulema Ümmetin ruhu ve Müslümanların kalbi haline geldi. Fakat onlar da inanç farklılıkları nedeniyle ayrılığa düştüler, çok az bir kısmı hariç hepsi gerçek inanç sisteminden sapıp yanlış inançlara girdiler. Neticede ümmet gerçekten çözüldü."*[159]

İslam ümmetindeki bu çözülmenin farkına varan Afgani çalışmalarında, İslam ümmeti için kurtuluş yolu ararken İslam medeniyetindeki duraklama ve gerilemenin

---

[157] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.138-139
[158] *El-Urve*, I. sh.151, aktaran, Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi,* s.141.
[159] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.141-142.

de sebepleri üzerine yönelmiştir. Afgani bu noktada İslam dininde özellikle zındıklar ve Bâtınilerin batıl inançlarının ve "safsatalarının" ya da bazı din alimi olduğunu iddia edenlerin "uydurma hadisleri" kitaplara dahil etmelerinin yol açtığı bozulmalara değinirken, eğitim öğretimin de bunların önüne geçemeyecek seviyede kalmasından yakınmaktadır. Bunların yanı sıra ağırlıkla üzerinde durduğu sebepler arasında *"hilafetin saltanata dönüşmesi, sözde halifelerin ilim ve ictihaddan uzaklaşarak isim ve merasimle yetinmeleri, ümmetin birden fazla halife etrafında toplanarak dağılma ve bölünmeleri"* ve *"din ve kavmiyet bir toplumu ayakta tutan iki önemli güç olduğu halde, her ikisinin de zayıflaması, halifelerin yabancıları devlet hizmetinde istihdam etmeleri"* bulunmaktadır.[160] Onun *Ümmet* ile ilgili bu fikirleri Muhammed Abduh'un fikirlerinde de devam etmiş, tıpkı Afgani gibi Abduh da *Ümmet*'i *"geleneksel olarak bütün Müslümanların cemaatı anlamında"* kullanmıştır.[161]

Genelinde Afgani, sömürgeci Batı medeniyeti karşısında Müslümanların birlik olduğu ve eğitimle gelişen bir İslam medeniyeti arzusundadır. Dini bağın, herhangi bir milli bağdan daha bütünleyici olduğu fikrine onun yazılarında sık sık rastlanmaktadır. Yazılarından da anlaşıldığı üzere Afgani milliyetlerin varlığının farkındaydı ancak Müslümanlar arasında oluşacak milliyetin temelinin İslam ümmetine dayanması gerektiğini savunmuştur.[162] Bunun yanı sıra, İslam birliği ve *ümmetin* dirilmesi amacından bahsederken Türkler ve Araplar arasında iş birliği olmasının gerekliliğini de yer yer vurgulamaktadır. Hatta İslam birliği üzerine olan söylemleri II. Abdülhamit'in de dikkatini çekmiş, II. Abdülhamit 1892 yılında Afgani'yi İstanbul'a davet etmiştir. II. Abdülhamit ile yaptığı görüşmede Afgani, İslam birliği için Sünni

---

[160] *El-Urve*, s.28-30 aktaran Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik,* s.40
[161] Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004), s.18.
[162] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.234.

ve Şii Müslümanların İslam *ümmeti* altında bir araya getirilmesi fikrinden de bahsetmiştir. Şerif Mardin, Afgani'nin İstanbul'a davet edilişini, Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm'in ziyaretinden kısa bir süre sonra gerçekleşmesinden dolayı II. Abdülhamit'in Panislamizm politikasının bir adımı olarak görmektedir.[163] Ancak Afgani başlarda İslam birliği adına II. Abdülhamit ile işbirliği içindeyken, Sultan'ın despotluğunu ve Panislamizmi kendi çıkarları adına kullandığını fark ettiğinde Osmanlıcılıktan vazgeçerek İslam *ümmetinin* tek bir devlet veya siyasi yönetici altında toplanmasının zor olduğunu yine de İslam'ın Müslümanlar arasında birliğin temeli olması arzusunu dile getirmeye başlamıştır. Çünkü onun asıl amacı sömürgeci Avrupa karşısında İslam halkları arasında karşı direnişi uyandırmak ve İslam medeniyetini yeniden yükseltmekti.[164]

Afgani'nin yanında İslami modernizmin öncülüğünü yapan bir diğer isimse şüphesiz öğrenci Muhammed Abduh'tur. 1849 yılında Mısır'da yöresel nüfuzu olan dindar bir ailede doğan Abduh, genç yaşlarda Tanta'daki Ahmed Camii'nde ardında da Mısır'daki *El-Ezher* medresesinde eğitim almıştır. 1871 yılında Cemaleddin Afgani'nin Mısır'a gelmesi Abduh'un hayatındaki dönüm noktasını oluşturmuş; Afgani'nin evindeki gayrı resmi derslere katılarak onun en sadık öğrencilerinden birisi haline gelmiş ve fikirlerinin hem en büyük takipçisi hem de daha sonralarda geliştiricisi haline gelmiştir. 1877 yılında alim derecesi alarak eğitimini tamamlayan Abduh, *El-Ezher*'de hocalığa başlamış, daha sonralarda hükümet ve hakim okulları adına eğitim vermek istediği için yeni kurulan *Dar el-Ulum'*da da hocalığa devam etmiştir.[165] El-Ezher'de öğrencilerine din üzere dersler verirken, Dar el-Ulum'da Arap

---

[163] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s.75-76.
[164] Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s.118, 234-235.
[165] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.153-155.

dili ve edebiyatı ve tarih dersleri vermiş ve burada öğrencilerine İbn Haldun'un Mukaddimesini okutarak devletler ve medeniyetlerin gelişimlerini, zayıflama ve güçlenme sebeplerine dikkat çekerek öğrencilerini tartışma ve yeni fikirler üretmeye sevk etmiştir. Abduh bu eğitimler ile *"Arapçayı ve İslami ilimleri bilen, dünyada olup bitenlerden haberdar olan bir kadro yetiştirmek ve bunlar vasıtasıyle, Mısır'daki kötü yönetimi ıslah etmek"* istemiştir.[166] Bu dönemler Hıdiv İsmail Paşa'nın yönetiminin son zamanlarına denk gelirken Mısır'da özellikle dış borçlanmanın doruğa ulaştığı, yabancı kontrolünün de giderek arttığı zamanlar olması açısından dikkat çekmektedir.

İlk bölümde de detaylıca anlatıldığı üzere 1870'li yıllar Mısır'da milli bilincin yükseldiği, Hıdiv'e ve yönetimine karşı tepki seslerinin giderek arttığı yıllar olmuştur. Bu noktada Afgani ve Abduh'un da Hıdiv İsmail yönetimine muhalif konumda yer aldığı görülmektedir. Hatta bu süreçte Tevfik Paşa ile anlaşmaya vararak ve destekleri karşılığında yönetimde ıslah taleplerinde bulunmuşlardır. Ancak Tevfik Paşa 1879 yılında Hıdiv olduktan sonra bu talepleri göz ardı etmiş, dahası Afgani'yi Mısır'dan sürgüne gönderirken, Muhammed Abduh'u da köyünde ikamet etmeye zorlamıştır.[167] Afgani sürgüne giderken, Abduh, 1880 yılında Mısır hükümet başkanı Riyad Paşa tarafından yeniden Kahire'ye davet edilmiş, resmî gazete *Vakai el-Mısriyye'*de önce editör sonra da baş editör ilan edilmiştir. Abduh burada milli eğitim üzerine yazılar yazarak kamuoyu oluşturulmasını sağlamış ve milli muhalefetin sivil liderlerinden birisi konumuna gelmiştir.[168] Bu dönemde eğitim alanında öncülük yaptığı reformların başında şüphesiz, yabancıların açtığı okulların devlet tarafından denetlenmesini sağlamak ve Mısır Milli kütüphanesini *El-Ezher*'e bağlayarak burayı üniversite haline

---

[166] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.70.
[167] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.70-71.
[168] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.156.

getirilmesi bulunmaktadır. Lakin bu reformlar yukarıda detaylıca anlatılan Urabi Paşa isyanının başlamasıyla bir sonuca ulaşamamıştır. Bu süreçte Muhammed Abduh, önceleri Urabi Paşa'yı destek vermese dahi, daha sonrasında hareket başladığında karşı bir tutum da sergilememiştir. Çünkü kendisinin asıl hedefi her daim önce halkı eğiterek yönetime katılmalarını sağlamaktan yana olmuş; bu sebeple askeri bir müdahaleyi tasvip etmemiştir. Ancak İngilizlerin kontrolünü kabul etmeyerek vatanının iyiliği ve çıkarları için mücadele eden kişilere de karşı durmak Abduh'un ideolojisine ters düşeceği gibi, İngiliz işgalinin başlaması ile o da milli direnişin oluşmasına destek vermeye başlamıştır. Bu yüzden de İngilizlerin Mısır'da kontrolü ele almasıyla tutuklanarak Beyrut'a 3 yıllık sürgüne gönderilmiş, ancak birinci yılın sonunda hocası Afgani'nin davetiyle Paris'e geçerek burada Afgani ile beraber kurdukları gizli örgüt ve bünyesinde yayınladıkları *el-Urvetü'l Vuska* isimli dergi ile fikirlerini duyurmaya devam etmişlerdir.[169] Daha sonra 1888 yılında Hıdiv'ın izin vermesi ile Mısır'a dönen Abduh, yerel mahkemelerde hakimlik, yasama meclisinde üyelik ve Mısır Müftülüğü dahil olmak üzere çeşitli kamu görevlerinde yer almış ve buralarda reform faaliyetlerini sürdürmüştür, verdiği fetvalarla, dini hukukun zamanın gereksinimlerine göre yeniden yorumlanmasına da fayda sağlamıştır. Ayrıca 1895 yılında Hıdiv'i, *El-Ezher* adına bir yönetim kurulu kurmaya ikna etmiş ve on yıl boyunca bu kurulda yer alarak üniversitede yapılacak reformlara da öncülük edebilmiştir.[170]

Abduh da hocası Afgani gibi İslam'daki çözülmelerin farkına varmış ve dinde yapılması gereken reformlara odaklanmıştır. Bu noktada İslamı yozlaşmış uygulamalardan arındırarak asıl haline döndürmek ve sömürgeci Hıristiyan Batı

---

[169] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.72-74.
[170] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.157-158.

toplumlarının saldırılarından korumaya yönelik fikirler ortaya koymuştur. Hatta Afgani'nin İslam medeniyetini kurtarmaya yönelik fikirlerini daha ileri seviyeye taşıyarak *"Batı medeniyetinin reddi ve saf İslam'a dönülmesi"* ve *"İslam'a eklenen harici unsurların çıkarılmasını"* savunmuştur.[171] Ayrıca, misyoner okullarına Müslümanların gönderilmesine karşı çıkmış, onların öğrettiği İslam'ın değil, bozulmamış saf İslam'ın öğrenilmesini Müslümanlar için bir çıkış yolu olarak görmüştür.[172] Bunun yanı sıra Afgani gibi O da, Batı'nın medeniyetinin ilerlemesini sağlayan ilimin önemine değinmiş ve Batı'dan örnek alınması gereken yegâne şey olarak ilimi saymıştır. Batı'nın taklit edilmesini ise İslam dünyası için çok tehlikeli bulmuştur.[173]

Abduh'un, Müslümanların İslam'dan uzaklaşması sonucu, İslam'ın ilk geldiği zamanki saflığının bozduğunu ve bu sebeple siyasi anlamda da giderek güçlerini yitirdiklerine dair fikirlerini öğrencisi Reşid Rıza el-Menar'da şu sözlerle dile getirmiştir:

> *"Müslümanlar, maneviyatlarını olumsuz etkileyen bir dönem yaşayarak inançlarının esaslarından uzak bir dönem geçirdiler. Onları birbirlerine bağlayan inanç bağını zedelediler. Çünkü sahip oldukları imanın kaynağını ihmal ettiler… Zaaf ahlaki sahadaki çürüme ile devam etti, oradan davranışlara intikal etti ve ruhların alçalmasıyla nihayetlendi. Bundan dolayıdır ki insanların birçoğu tüm ömrünü yemek, içmek, üremek ile geçiren ve birbirleriyle mücadele eden mahluklara benzediler. Bundan sonra, haşmet Allah'a, peygamberlerine ve*

---

[171] Soy,"Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *bilig*,, s.181.
[172] Dawn, *Osmanlıcıkltan Arapcılığa*, s.149.
[173] Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1998), s.361.

halifesine veya onları yöneten birinin üzerine olmuş onlar için hiç fark etmezdi." [174]

Hocası Afgani'den farklı olarak Abduh, İslam'ın siyasi yollarla değil de eğitim ve kültür yoluyla yeniden eski gücüne erişeceğine inanmıştır.[175] Siyasi anlamda ise Müslüman medeniyetinin yeniden güçlenebilmesi için dini uyanışı tek çıkış yolu olarak görülmüştür.[176] Bunun yanı sıra, İslam ümmetinin bir arada olmasının gerekliliğini vurgularken ne Afgani'nin ne de Abduh'un direkt olarak Arap toprakları üzerinde Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine karşı çıktığı görülmemektedir. Hatta ikisi de hilafetin, Batılı devletlerin sömürge politikaları karşısında manevi olarak güçlenmesi ve Müslüman toplumlar arasında birlik ve güven sağlaması adına Osmanlı Devleti'nde kalması gerektiğini savunmuştur.[177] Abduh'un bu konudaki bakışını en iyi şu sözler anlatacaktır:

"Herhangi bir Müslüman Devlet-i Ali Osmani'nin korunmasının Allah'a ve Peygambere olan imandan sonra imanın üçüncü şartı olduğuna yürekten inanır, çünkü Osmanlı Devleti tek başına dinin hakimiyetinin koruyucusu ve İslam dini Osmanlıdan gayri bir hükümete (Sultan) sahip değildir."[178]

Bessam Tibi'nin tarifi ile *"O, milliyetçiliğin her ne kadar İslami görünse de dinin herkesi kapsayıcı yönüne halel getireceğini farketmişti."*[179] Bu sebeple Abduh'un yazılarında da tıpkı Afgani'de olduğu gibi asıl odağın her daim İslam ümmetinin bir

---

[174] Muhammed Reşid Rıza, *Tarihu'l-Üstadi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 2. Baskı, (Kahire: el-Manar, 1344 H/1925-26), II, s. 506, aktaran Dawn, *Osmanlıcıktan Arapcılığa*, s.148.
[175] Tibi, *Arap Milliyetçiliği,* s.119.
[176] Dawn, *Osmanlıcıktan Arapcılığa*, s.149.
[177] İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri,* s.324.
[178] Reşid Rıza, *Tarihu'l-Üstadi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, aktaran, Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s.149.
[179] Tibi, *Arap Milliyetçiliği,* s.120.

araya getirilmesi, İslam'ın yeniden ilk günlerindeki gücüne ve birliğine ulaşabilmesi arzusu baskın gelirken herhangi bir Arap milliyetçi söyleme rastlamak pek mümkün değildir. Hatta Abduh vatan ya da millet gibi kavramların ümmet arasında ilgi görmesi hakkında şu sözleri söylemiştir:

> *"İslamın onlara gönderdiğinden gayrı hiçbir şey Müslümanların yüreklerindeki itimat ve şevki alevlendiremez. Eğer herhangi bir kimse vatan, ülkenin menfaatleri ve bu tür cazip kavramların dinin yerini alabileceğine inanıyorsa, bundan sonra o kimse artık dalalete düşmüş olarak şeytani yolda gitmektedir."*[180]

Bu alıntıda da görüldüğü üzere Abduh da Afgani gibi, Müslümanlar arasındaki ümmet bağını ve dinin birleştiriciliğini herhangi bir soya ya da toprağa bağlı birliktelik fikirlerinden daha üstün görmüş ve bu bağlamda Müslümanları birbirlerinden ayrıştırıcı fikirlerin yayılmasını "şeytani" olarak anmıştır. Her ne kadar yer yer İslam ümmetindeki çözünmenin sebepleri arasında Osmanlı halifesinin ya da ulemanın yapmış olduğu yanlış uygulamalara ve hatta Türklerin İslamiyet'i kabulünden itibaren İslam'a zarar verdiğine dair söylemler[181] bulunsa da bunların Arap milliyetçi bir amaç taşıdığını söylemek yanlış olacaktır. Zira Afgani de Abduh da Hıristiyan Batılı toplumların sömürgeci ve kontrolcü hedeflerinin farkına vararak bunların İslam ümmeti açısından oluşturdukları dış tehdidi ciddiye almış ve bunun karşısında İslam ümmetini yeniden bir araya getirebilmek adına, ümmetteki çözünmenin sebeplerine ve İslam medeniyetinin yeniden nasıl yükselebileceğine dair çözümler üretmeye çalışmışlardır. Bu noktada, her ikisinin de İslam'da çeşitli reformlar yapılmasını; dinin

---

[180] Reşid Rıza, *Tarihu'l-Üstadi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, aktaran, Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s.149.
[181] Bkz. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.174.

Müslümanları İslam'ın ilk zamanlarındaki saflığından uzaklaştıran uygulamalardan arındırılarak, Müslümanların akılcılığa ve bilime yönelerek modern bir İslam medeniyetinin inşasını sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak tabii olarak gerek İslam'ın önce Arap toplumuna gelmiş olmasına ve ilk yıllarında yaşanan İslam'ın "saf ve gerçek İslam" olduğuna yönelik yapılan atıflar, gerekse İslam'ın korunması adına Arap dili ve medeniyetinin yüceltilmesine yönelik söylemler, 'Araplık' kavramının gündeme gelmesine yol açmıştır. İlerleyen safhalarda, Batılı sömürgeci devletlerin müdahalesine karşı İslam'ı savunmak, Tahtavi'nin de ilk ortaya attığı 'vatan sevgisi' kavramıyla bir araya gelerek Arap milliyetçiliğinin düşünsel altyapılarından birini inşa etmiş; Daha sonrasında İslami modernistlerin Arap kimliğine yaptıkları vurgunun, daha ileriki dönemlerde bu düşüncelerin Arap milliyetçiliğine dönüşmesinde büyük rol oynayacağız düşüncesindeyiz.

4.1. Reşid Rıza ve İslami Modernizim

Muhammed Abduh'un en yakın öğrencilerinden ve İslami modernizmin en güçlü isimlerinden biri olan Muhammed Reşid Rıza, 1865 yılında eski Suriye'nin bugün Lübnan bölgesinde kalan Kalemun kasabasında, soyu Hz. Hüseyin'e dayandığı söylenen ilim ve dine hizmetleri ile bilinen bir ailede dünyaya gelmiştir. Eğitimine ilk kasaba mektebinde başlayan Rıza, daha sonra Trablus'taki Osmanlı Rüşdiye mektebinde bir sene okuduktan sonra, Şeyh Hüseyin el-Cisr'in kurup yönettiği *el-Medresetu'l-vataniyyetu'l-islamiyye'*ye geçerek burada eğitimine devam etmiştir. Rıza, Şeyh el-Cisr'in *"ümmetin düzelmesi ve ileri gitmesinin din ilimleri ile Batı'da ve Amerika'da olduğu seviyede, dünya ilimleri birleştirilmedikçe mümkün olmayacağı"* fikri ile kurduğu bu okulda 1883-1896 yılları arasında eğitim görmüş;

hatta Şeyh el-Cisr bu süreçte kendisiyle özel olarak ilgilenerek onun fikirlerinin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. [182]

Öğrenciliğinin ilk zamanlarında, o zamanlar ailesinin yanında kalan Mısırlı siyasi sürgünlerin sesli okumasıyla 1884-1885 yıllarında yeni yayınlanmaya başlayan *el-Urvetü'l-Vuska* dergisi ile tanışmıştır. Hatta bu tarihlerde Trablus'u ziyaret eden Abduh ile de karşılaşmıştır. Ancak Rıza'nın el-Urve'yi tamamen keşfetmesi 1892-1893 yıllarını bulmuştur. Derginin birkaç sayısına babasının eşyaları arasında rastlayan Rıza, daha sonra hocası Şeyh el-Cisr'de derginin diğer sayılarına ulaştıktan sonra, dergi hakkında ilk hislerini "Her sayısı elektrik akımı gibi beni çarpıyordu. Ruhuma şok veriyor, ya da onu alevler içine atıyordu. Beni bir halden bir başkasına taşıyordu." sözleriyle ifade etmiştir. [183] El-Vuska'nın kendisinde bıraktığı etkiden sonra Afgani ile tanışmak isteyen Rıza, o zamanlar İstanbul'da bulunan Afgani'ye mektup yazmış ve bu arzusunu dile getirmiştir. Lakin 1897 yılında Afgani'nin vefat etmesiyle bu arzusunu gerçekleştirememiş ve onun halefi Muhammed Abduh ile bir araya gelerek onunla İslami ıslahat hakkında görüşmek ve onun fikirlerini almayı kendisine amaç edinmiştir. Daha önce Abduh'un Lübnan'a sürgünü sırasında kendisiyle görüşme fırsatı bulmuş olan Rıza, bu amaç doğrultusunda 1897 yılında Kahire'ye göç etmiştir.[184]

Reşid Rıza *"kendisinin dine ve ümmete hizmet edecek kabiliyet ve birikime sahip olduğuna inandığını"* ancak Osmanlı Hükümeti'nin durumu yüzünden bu vazifesini rahatlıkla yerine getiremediğini söylerken, Mısır'a gidişindeki sebeplerin başında

---

[182] Reşid Rıza, *El-menar ve'l-Ezher,* (Kahire:1353) s.141, aktaran, Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik,* s.147.
[183] Reşid Rıza, *Tarihu'l-Üstadi'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh,* I. s.390. aktaran Hourani, Çağdaş Arap Düşüncesi, s.253.
[184] Reşid Rıza, "El-Urvetü'l-Vuska'nın Benimsediği Esaslar", *Menar Tefsiri Konu Başlıkları Fihristi,* Ed. Hamza Türkmen, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1994) s.50.

"zihninde tasarladığı ıslah anlayışını daha geniş kitlelere rahat şekilde yaymak" arzusunu saymaktadır. Bu sebeple doğrudan Osmanlı Hükümeti'ne bağlı olmayan ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine nazaran *"çalışma, konuşma ve ifade özgürlüğünün"* daha çok bulunduğu İngiliz yönetimi altındaki Mısır'a göç etmeyi tercih etmiştir. [185] Bu doğrultuda Rıza, Aralık 1897 yılında İskenderiye'den gemiyle yola çıkarak 3 Ocak 1898'de Kahire'ye vardığı gibi Abduh'un yanına katılmış ve Abduh onun her anlamda hocası olmuştur. 1898 yılında Abduh'un da desteği ile el-Menar dergisini çıkarmaya başlamıştır. İlk başlarda haftalık olarak yayınlanan el-Menar daha sonralarda aylık olarak yayınlanırken, dergi Reşid Rıza'nın 1935 yılında vefat edene kadar yayın hayatını sürdürmüştür.[186] Abduh'un arzusu üzerine kendisi yaşarken siyasi konulara pek girmeyen Reşid Rıza, hocasının 1905 yılındaki vefatından sonra İslam ve ıslahat üzere olan yazılarını siyasi alana doğru genişletmiş ve "yönetimi ıslahata" yönelik konuları da ele almaya başlamıştır. [187]

Reşid Rıza'nın fikir dünyasının inşasında, hocası Şeyh el-Cisr kapıyı aralamış olsa da, Afgani ve Abduh çok önemli bir yere sahiptir. Onun İslam'a bakışı bizzat hocası Abduh'un öğreti ile gelişmiş ve hocasının vefatı ile Rıza onun fikirlerinin en önemli temsilcisi olmuştur. 19. Yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı, Osmanlı coğrafyasında "toplumun geri kalmışlığının sebepleri ve çözümleri" üzerine ortaya atılan fikirlerin, bu amaçla basılan dergi ve gazetelerin giderek yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Önceki bölümde de bahsedildiği gibi, bu dönemde özellikle Kahire, İngilizlerin buradaki varlığının etkisiyle, Osmanlı hükümetine muhalefet seslerin barınabilmesi için en uygunu ortamı sağlamıştır. Bu noktada Afgani'nin öncülüğünde başlayan ve

---

[185] Reşid Rıza, *El-menar ve'l-Ezher*, s.145,191-192, aktaran, Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", Reşid Rıza, *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.3-7.
[186] Tauber, "Rashīd Riḍā, Jews, and Zionism", *The Journal of the Middle East and Africa*, s.408.
[187] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.151,155.

sonra Abduh ile güçlenen Müslüman toplumunun Batı toplumu karşısında geri kalmışlığının önüne geçmek ve İslam'ı ilk zamanlarındaki gücüne kavuşturmak amacı Reşid Rıza tarafından da benimsenmiştir. Rıza'nın İslamiyet'e karşı bakışı da yine Abduh'un öğretilerine göre şekillenmiş; Abduh'un *"İslamiyet'in ebedi geçerliliği olan icapların Kuran'da ve doğrulanmış hadislerde yattığı, Hz. Peygamber'in dört halefi olan Raşidun halifeleri döneminde çok ciddi olarak uygulandığına"* dair olan inancı ve daha sonralarda İslam'da öze dönüş yani "selefiyye hareketi" olarak anılan düşüncesi Reşid Rıza'nın yazılarında da yer bulmuştur. [188] Tıpkı hocası gibi Rıza da, *"Arap uyanışının İslam'ın restorasyonunu sağlamanın yolu olduğunu"*[189] savunmuş ve hatta bu düşünceyi ilerleterek *"Arapların Müslümanların en iyisi olduğu"* kanaatine varmıştır.[190] Reşid Rıza'nın Arap uyanışı ve İslam arasında kurduğu ilişkiyi, hakkında en detaylı çalışmalardan bazılarına imza atan Eliezer Tauber, şu şekilde özetlemiştir:

> *"O, Arapların uyanışının, uğruna çalıştığı İslam'ın rönesansı için temel bir ön koşul olduğuna inanıyordu. İslam, en şanlı zaferlerini Arap gücü günlerinde elde ettiğinden, erken dönem İslam'ın gücü ancak Arap ulusu aracılığıyla yeniden kurulabilirdi; İslam dinini geliştirenler Araplardı; ve en sağlam temellere sahip en üstün ümmet onlardı. Rida'nın anladığı şekliyle İslam, Arap'tı ve tüm yabancı unsurları getirerek dini bozanlar ise Arap olmayanlardı."*[191]

Tıpkı kendinden önce gelenler gibi Reşid Rıza da İslam toplumunun geri kalmışlığının temel sebebi olarak Müslümanların dinin hakikatlerinden

---

[188] Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi,* s.143-144.
[189] Duri, *The Historical Formation of The Arab Nation A Study in Identity and Consciousness,* s.187.
[190] Dawn, *Osmanlıcıktan Arapcılığa* s.153.
[191] Tauber, "Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of 'Abd al-Rahman al-Kawakibi, Najib 'Azuri and Rashid Rida", *British Journal of Middle Eastern Studies*, s.196-197.

uzaklaşmalarını görmüştür. Kötü siyasi yöneticilerin Müslümanları dinden uzaklaşmaya yönelttiğini savunurken[192], Arapçanın gerekli önemi göremeyişini de bir diğer etken olarak kabul etmiştir. Rıza'ya göre, İslam'ın dili Arapçadır ve bu sebeple de İslam'ın anlaşılabilmesi için Arapçanın canlandırılması büyük önem taşımaktadır. İslam birliğinin daha önce Araplar tarafından sağlandığını ve yine onlar tarafından sağlanabileceğine olan inancının yanında, İslam'ın ümmetin temeli olduğu ve bu temelin Kur'an ve sünnete dayandığını belirtmektedir. Bu noktada her ikisinin de Arapça olmasından dolayı gerçek İslam'ın anlaşılabilmesi için Arapçanın çok iyi şekilde bilinmesi gerektiğini savunmaktadır.[193]

İslam'ın doğru anlaşılması ve ümmetin yeniden güçlenmesinin bir diğer yolu olarak okullarda verilen eğitimi eleştiren Rıza, devlet okullarını "hür iradesi ve bağımsız düşüncesi bulunmayan kullar" yetiştirmekle suçlarken, özel okulların ise ticarethane olduğunu dile getirmektedir. Yabancılar tarafından İslam ülkelerinde açılan misyoner okullarının ise kendi din, dil ve kültürlerini yaymak amacıyla açılmasından dolayı Müslümanlar için faydalı olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple eğitimin vakıflar ve dernekler gibi sivil kurumlar tarafından verilmesi gerektiğini savunmuştur.[194]

Bu doğrultuda, II. Meşrutiyet'in ilanından iki yıl sonra Reşid Rıza, İstanbul'a seyahat ederek uzun zamandır hayalini kurduğu *"mükemmel bir İslami eğitim verecek olan dini bir enstitünün payitahtta kurulması"* projesini başta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve kabinesine, ardından Meclis-i Umumi'nin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı üyelerine sunmuştur. Fikri her ne kadar birçok kişi tarafından beğenilse de bu süreçte yaşanan kabine değişimi ile gerekli izinleri alamamış ve bu

---

[192] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.256.
[193] Reşid Rıza, *El-Menar*, I. no: 40, s.764-771, 788-793 aktaran Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa,* s.152.
[194] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.154.

enstitünün payitahta açılabileceğine dair umudunu kaybetmiştir.[195] Daha sonrasında bu hayalini 1912 yılında Kahire'de gerçekleştirme fırsatı bulmuş, *Daru'd-da'va ve'l irşad* adıyla eğitime başlayan bu okul ne yazık ki uzun ömürlü olmamış ve 1914 yılında savaşın başlaması ile İngilizlerin Mısır yönetimini devralması sonucunda kapatılmıştır. [196]

Ancak bu süreçte, Rıza'nın açmak istediği okulla ilgili Mısır'daki Mısır milliyetçilerinin birtakım şüpheleri olmuştur. Tauber'in aktardığına göre, Reşid Rıza, İstanbul'daki seyahatinden dönmeden önce İngiliz Büyükelçisi'yle görüşmeye giderek, Mısır'da açmayı düşündüğü okul hakkında bilgiler vermiş; bu okulun İngilizler ve Mısır milliyetçileri arasında denge kurmaya yardımcı olacağı öne sürmüştür. Bazı kaynaklarca İddia edilene göre, görüşmenin ardından İngiliz büyükelçi, Rıza'ya yardımcı olmak adına Mısır'a vardığında bazı İngilizlere vermesi için mektuplar hazırlamıştır. Bu görüşmenin varlığı bile Mısır milliyetçisi Muhammed Ferid'in, Reşid Rıza'nın tüm projesinin İngiliz komplosu olduğu çıkarımı yapmasına yeterli olmuştur. Kendisi Rıza'nın Osmanlı hükûmeti ile bir anlaşmaya varamadığını zira hükümetin taleplerini kabul etmesinin İngilizlerin okul üzerinde etkinliğini azaltacağı anlamına geldiğini ve içten içe Rıza'nın aslında bunu istemediğini iddia etmiştir. Ancak her ne kadar dönemin Mısır milliyetçi gazetecileri Reşid Rıza'nın açmış olduğu cemiyet ve okula karşı durmuş olsalar da aslında Tauber'in de vurguladığı üzere gerçekte *"Rıza da en az onlar kadar İngiliz karşıtıydı."*[197] Çünkü Mısır'a geldiği günden itibaren Rıza, sömürge yönetiminin faaliyetlerini yakından gözlemleme fırsatı bulurken ve bu faaliyetlerden bizzat etkilenen konumda kalmıştır.

---

[195] Reşid Rıza, "İstanbul Seyahati 1-2", *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.141-143, 147-152.
[196] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.154.
[197] Tauber, "Egyptian Secret Societies", 1911, s.608.

Rıza'nın, Hocası Abduh ile Kahire'ye gelmesindeki öncelikli sebeplerin başında şüphesiz, İngilizlerin buradaki sömürge yönetiminin sağladığı "özgür basın" imkanları bulunmaktadır. Ne yazık ki Kahire'nin sağladığı bu basın özgürlüğü, genellikle Osmanlı Hükümeti'ne karşı ve ayrılıkçı fikirler için geçerli olurken İngiliz veya sömürge karşıtlığı ya da Mısır milliyetçiliği gibi, İngilizlerin bölgedeki varlığını riske edebilecek konularda pek de geçerli olmamıştır.

Batılı devletlerin sömürgeciliği ve "Doğu Meselesi" Afgani ve Abduh gibi, Reşid Rıza'nın da dönem dönem farklı bakış açılarıyla gündeminde olmuştur. Buna göre Mısır'a geldiği ilk yıllarda Rıza'nın sömürgeciliğe dair görüşlerinde, Afgani'nin sömürge karşıtı fikirlerine rastlanmakta; tıpkı Afgani gibi onun da sömürge yönetiminden kurtulmak ve korunmak adına İslam *ümmetinin* uyanması ve birlik olmasının gerektiğini savunduğu görülmüştür.

Özellikle siyasi hayatının ilk yıllarında Rıza, sömürgeci devletlerin asıl amaçlarının Doğu medeniyetinin zenginliklerini kendi devletlerine katmak olduğunu ancak bunu büyük ve masraflı savaşlar yoluyla değil de *"iyi niyetle, bu ülkelerin iyiliği için, buralara medeniyeti getirmek"* gibi mazeretlere dayandırdıkları politikalar üzerinden "*hile"* ile yaptıklarını iddia etmektedir. Rıza'ya göre sömürge güçleri, ticaret, faiz, kumar, içki ve fuhuş gibi unsurları İslam ülkelerine getirerek, Müslümanların hem maddi zenginliklerini kaybetmelerine hem de manevi olarak İslam'dan ve birbirlerinden uzaklaşmalarına ve toplumun parçalanmasına sebep olmuştur. Böylece sömürgeci devletler, İslam toplumunu ruhen parçalayarak *"büyük orduların giremeyeceği ülkeleri, küçük kuvvetlerle"* ele geçirmişlerdir. *"Müslümanların kendi değerlerine sarıldıklarında ve birleştiklerinde ilerlemek ve medeni olmak için Batı'ya*

muhtaç" olmadığını iddia eden Rıza bu doğrultuda sömürgeci güçlere karşı durabilmek adına çareyi İslam birliğinde görmüştür.[198]

Hatta bu dönemde sömürgeci Batı'ya benzemeyi de İslam için tehlike gören Rıza, Kavalı Mehmet Ali Paşa ile başlayan Mısır'daki modernleşme sürecini de *"madde planına ağırlık veren, dini, maneviyyatı ihmal eden"* ıslahatlar olarak yorumlamış ve *el-Menar'*daki bir yazısında bu yeni yönetim hakkında *"sonuçsuz ve güdük kalmaya mahkumdur"* sözlerini kullanmıştır. Dahası, Kavalalı'dan sonra gelenler ve o dönem açılan okulların mezunlarından *"Batılılaşmış, laik ıslahatçılar"* olarak bahsederken, onların yollarının *"yanlış, eksik, çıkmaz"* olduğunu ve nasıl aşırı muhafazakarlara karşı direnmek gerekiyorsa, onlara da aynı şekilde direnmek gerektiğini savunmuştur. [199]

İngilizlerin yönetimindeki Mısır'da geçirdiği zaman arttıkça Rıza'nın, özellikle İngilizler ve sömürgeci diğer devletlere dairi fikirleri değişime uğramıştır. Tabii ki bu değişimde hocası Abduh'un gerek makamı gerekse görüşlerinin de payı büyüktür. Rıza'nın bu dönemde oluşan fikirleri genel hatlarıyla I. Dünya Savaşı'nın başlamasını kadar benzer özellik taşımış; İngilizlere karşı başlatılacak herhangi bir mücadelenin başarılı olamayacağına ve Mısır'ın aleyhine daha kötü sonuçlar doğuracağına olan inancı onu İngilizlerle kurduğu ilişkilerde daha ılımlı ve uzlaşmacı olmaya yöneltmiştir. Ayrıca bu süreçte sömürge güçlerini birbirleriyle karşılaştırarak; Trablusgarp Savaşı'ndaki rolü sebebiyle İtalyanlar için *"düşman, ahmak ve basiretsiz"*, Hollandalılar ve Fransızlar için *"acımasız ve baskıcı"* olarak bahsederken İngilizler için *"nispeten toleranslı"* sözlerini tercih ettiği görülmektedir.[200] Ancak

---

[198] Reşid Rıza, *el-Menar*, I. s.299-308,507, aktaran Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.188.
[199] Reşid Rıza, *el-Menar*, XX. s.344-404-429, XXXI s.54, aktaran Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.207.
[200] Reşid Rıza, *el-Menar*, IX/4, s.282-288, aktaran, Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", Reşid Rıza, *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.15.

Rıza'nın bu ılımlı görüşleri yıllar içinde değişmiş, I. Dünya Savaşı sürecinde ise ilk zamanlardakinden daha kesin bir sömürge karşıtlığına dönüşmüştür. Hatta Hourani'nin aktardığı üzere, Rıza 1924 yılında yazdığı kaleme aldığı *el-Vehhabiyyun ve'l Hicaz* eserinde İngilizler için *"doğuda İslam'ın dünyevi yönetimini tahrip ettikten sonra, İslam dinini de tahrip etmeyi üzerine aldı."* sözlerini kullanmıştır.[201]

Reşid Rıza'nın, Osmanlı Devleti'nde idareciler ve uygulamaları değiştikçe, yönetimler hakkındaki fikirleri de zamanın gereklilikleri doğrultusunda yeniden şekillenmiştir. Bunun örneği şüphesiz II. Abdülhamit hakkındaki yorumlarında görülmektedir. *El-Menar'ın* ilk sayısının mukaddimesinde ve o yıllardaki birçok yazısında Sultan II. Abdülhamit'e ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını tekrar tekrar dile getirmiş, Sultan'ın projeleri ve siyasi tutumlarını destekleyen yazılar yazmış olmasına rağmen II. Meşrutiyet zamanlarına gelindiğinde, kendisinden *"Zalim, kindar ve hasetçi"* olarak bahsederken Rıza'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne verdiği destek ise bariz görülmeye başlanmıştır.[202] Rıza'nın bu desteği de uzun sürmemiş, anayasal idare, adem-i merkezi yönetim ve şer'i mahkemelerin durumu hakkında İttihatçıların yönetime gelmeden önce verdikleri sözlerin zaman içinde gerçekleştirilmemesi üzerine Rıza onlardan da umudunu kesmiştir.[203] Bu durumda tabi ki, II. Meşrutiyet sonrasındaki İttihat ve Terakki yönetiminin yürüttüğü politikaların etkisi çok büyük olmuştur. Bu çalışmanın ikinci bölümünde de bahsedildiği üzere, II. Meşrutiyet sonrası İttihatçıların özellikle idari merkezileşme amacıyla yaptıkları hamlelerin bazıları Arap toplumunda "Türkleştirme" kaygılarını uyandırmıştır. Özellikle de Osmanlı Türkçesinin eğitim ve kamu kurumlarında zorunlu tek dil haline getirilmesi

---

[201] Hourani, Çağdaş Arap Düşüncesi, s.33.
[202] Reşid Rıza, *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına,* s.8-12.
[203] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.171.

bazı Araplar aydınları için tepki sebebi olmuştur. Bu dönemde yürütülen politikalarla ilgili Rıza, 1910 yılındaki bir yazısında gerek bazı Türk gazetecilerin *"Araplardan nefret ettirme yönünde çığırtkanlık*" yapması, gerekse *"Arapça Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmek suretiyle Türkleri Arapçadan müstağni kalmaya, Türkçeyi Arapça kelimelerden arındırmaya davet etmek"* gibi söylemlerde bulunmalarının ve hükümetin bazı hatalı davranışlarının *"Arapların üzüntüsünü arttırdığını"* dile getirmiştir.[204] Gerçekten de o dönemki yazılarında üzüntü ve kaygı dışında, Türk karşıtlığı ya da milliyetçi herhangi bir söyleme rastlanmamakta, tersine bu durumun Araplar ve Türklerin arasını açtığına ve bunun telafi edilmesi gerektiğine dair söylemleri bulunmaktadır. Ancak bir yandan da Rıza'nın İslam'ın doğru anlaşılabilmesi ve ümmetin yeniden güçlenebilmesi için Arap diline yüklediği anlam ve Müslümanların birlik olmalarının, özellikle de Türkler ve Arapların bir arada olmalarının gerekliliğine olan inancı da göz önünde bulundurulduğunda İttihat ve Terakkici yöneticilere karşı fikirlerinin zaman içinde değişmesi kaçınılmaz olmuştur.

> *"Arapların Türklerden nefret etmelerinin, en zararlı kötülüklerden biri olduğunu, bizim Türklerle bir olup samimiyetle onlara bağlı olmaya en çok ihtiyaç duyduğumuz dönemde bulunduğumuzu çünkü hem bizim hem de onların menfaatinin bunda olduğunu açıkça ifade ettim…Arapların Türklerle bir olduklarını unutmamaları ve başkasına güvenmemeleri gerekmektedir."*[205]

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce Reşid Rıza'nın Araplar ve Türkler hakkında *el-Menar*'da yazdığı bu satırlar aslında onun bu iki millet arasında olmasını hedeflediği ilişkinin en net göstergesidir. Bu sebeptendir ki, 1911 yılına gelindiğinde,

---

[204] Reşid Rıza, "İstanbul'a Seyahat", *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.162.
[205] Reşid Rıza, "Suriye Seyahati 3", *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.98.

İttihat ve Terakki yönetimini Osmanlı haklarını, özellikle de Araplar ve Türkleri birbirine kaynaştırmak yerine Turancılık politikaları ile birbirlerinden uzaklaştırıp, İslam'ı geri plana atmalarından suçlamıştır.[206] İlk başlarda nasihat yoluyla bu durumu iyileştirmeyi deneyen Rıza, istediği tepkileri alamayınca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı cephe almış, hatta Arap liderlerini de onlara karşı mücadeleye çağırmış ve onları, *"Türk milliyetçiliğini canlandırarak, bu unsura dayalı ve Batı medeniyetine mensup bir toplum ve devlet oluşturmak"* ile itham etmiştir.[207] Bu sebeptendir ki, 1922 yılında kalem aldığı *Hilafet* eserinde İttihat ve Terakki Cemiyeti için duygularını *"Bir daha gelirlerse, bu ölüm demektir."*[208] sözleriyle ifade ettiği görülmektedir. Ancak buradaki en önemli nokta, Reşid Rıza'nın karşı durduğu unsurun, Osmanlı Devleti ya da Türkler değil, ümmetin içerisinde ayrıma yol açması sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin olmasıdır.

Reşid Rıza bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan tepkilerini yalnızca yazılarında belirtmekle kalmamış, 1912 yılında Kahire'de *Adem-i Merkeziyet Partisi'*nin de kurucu üyeleri arasında yer alarak siyasi ortamda onlara karşı bir duruş sergilemiştir. Bunun yanı sıra yarı gizli *Cem'iy-yet el-Cami' el-Arabiyye* adında bir cemiyeti de bağlılık yeminiyle hayata geçirmiştir. [209]

Adem-i Merkeziyet Partisi, Osmanlı yönetimin ayrılmak amacı taşımadığı gibi, Arapların yerel olarak yönetilmesini ve bu sayede *"devletin ihmal ettiği yabancı istilasına karşı toprakları savunacak"* gücü oluşturabilmesini savunmaktadır. Hatta 1913 yılında gerçekleşen Paris Arap Konferansı'nda da başkanlık yapan Abdülhamit Zehravi, partinin bu düşüncesi dile getirilmiş ve istenilenin ayrılık ya da kavmiyetçilik

---

[206] Tauber, "Rashid Rida's Political Attitudes During World War I", *The Muslim World*, s.113.
[207] Reşid Rıza, *el-Menar*, XVI, s.61, aktaran Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.171.
[208] Reşid Rıza, *Hilafet*, s.207.
[209] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.332.

olmadığı belirtmiştir. Durumu *el-Menar*'daki yazısında *"Yerinden yönetimi isteyenler, ancak bu tarz bir yönetimin hem devleti hem de toprakları ecnebi işgalinden koruyacağına ve kurtaracağına inandıkları için bunu istiyorlar"* sözleriyle açıklayan Rıza, derginin bir başka bölümümde de *"Parti tam olarak Osmanlıdır, onun programında, Arap milliyetçiliğine çağıran veya Türk milliyetçiliğinden nefret ettiren bir kelime bile yoktur"* diyerek partinin milliyetçi ya da ayrılıkçı bir amaç taşımadığını bir kez daha vurgulamıştır.[210] Ancak özellikle Mahmut Şevket Paşa liderliğindeki yeni hükümetle İttihatciler ile parti arasındaki durum giderek kızışmaya devam etmiş, 1916 yılında Zehravi hem Adem-i Merkeziyet Partisi'nin hem de Arap Konferansı'nın temsilcisi olarak İstanbul'a görüşmeye gittikten sonra durumlar daha da karışmıştır. İlk başlarda yönetim Zehravi'yi oyalayarak taleplerle ilgilenmemiştir. Ancak daha sonrasında bazı kaynaklarca aktarıldığı üzere, Zehravi, Cemal Paşa tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu durum ise Reşid Rıza'nın İttihatçılara karşı görüşünün dönüm noktasını oluşturmuş ve bu zamana kadar ayrılık ya da kavmiyetçilik söylemlerinde bulunmazken, bu tarihten itibaren İttihatçıların Türk milliyetçi söylemlerine karşılık Arap milliyetçiliğini dile getirmeye başlamış; hatta yazılarında Arap ve Osmanlı medeniyetlerini karşılaştırarak *"Turan ırkının yakıp yıkmanın ötesinde medeniyyete önemli bir katkısı bulunmadığı"* gibi söylemlere ulaşmıştır. Ancak aslında yine buradaki söylemlerinin asıl hedefi Osmanlı hakimiyeti veya hilafeti değil, ırkçılığa dayanan söylem ve politikalarıyla İslam ümmetini bölen İttihat ve Terakkici yönetimi olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Mustafa Kemal ve Türk ordusu kurtuluş mücadelesinde zafer kazandıkça yeniden umutlanmaya başlamış ancak bu umutları, Mustafa Kemal hükümetinin hilafet politikaları yürürlüğe girdiğinde yeniden yıkılmıştır.[211]

---

[210] Reşid Rıza, *el-Menar*, XVII, s.389,537, aktaran, Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.172.
[211] Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s.172-173.

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin çökmesi ve Türkler, cumhuriyet ilan ederek, devletin yönetiminde halifenin söz hakkı olmayacağını, din ve devlet işlerinin birbirlerinden ayırıldığını duyurmuşlardır. Yeni Türk Hükümeti tarafından, son Osmanlı hanedanlarından Abdülmecit Efendi'nin tüm Müslümanların *manevi halifesi* ilan edilerek, hilafetin yalnızca bu aileye sınırlandırılması *el-Menar* başta olmak üzere birçok dergi ve gazetede hilafet ve onunla ilgili hükümler hakkında yazıların kaleme alınmasına neden olmuştur. Ancak aslında Reşid Rıza'nın hilafet hakkındaki yazılarının kökeni bundan daha geriye dayanmaktadır. Reşid Rıza, İslam'ı güçlendirmek ve ümmetin birliğini yeniden sağlamak ideasının bir parçası olarak hilafet ile ilgili de derin araştırmalar yapmış ve zaman zaman bu yazılarını *el-Menar*'da da yayınlamıştır. Ancak onun hilafet hakkındaki tüm araştırma, fikir ve önerilerini içeren eserini bir araya getirmesi ise 1922 yılını bulmuştur. Henüz Mustafa Kemal ve hükümetinden bu konuda umutlu olduğu zamanlarda kaleme aldığı eserinde aslında Ankara Hükümeti'ne hitap etmeyi amaçlamış olsa da onun Türk hilafeti ve İslam birliğine yönelik hayalleri askıda kalmıştır.[212]

İslam'ın yükselmesi ve ümmetin birliğinin sağlanması adına Rıza'nın önerdiği reformlardan bir tanesi, İmam Maverdi'den de aktardığı üzere halifenin Kureyşli olmasının gerekliliğidir. Buna göre Rıza, dinin ilk olarak Kureyş toplumuna ve diline geldiğini, hatta dinde geçerli bazı kulların daha önceden Kureyşlilerde bulunduğunu ve zaten Hz. Peygamber'in de bu kavimden olduğunu vurgulayarak Kureyşlilerin neden hilafet için en iyisi olduğuna dair bir dizi gerekçe sunmuştur. Ayrıca hilafetin neden tek bir soya tahsis edilmemesi ve krallık ya da hanedanlık gibi babadan oğula geçmemesi gerektiğini belirterek, bir noktada Osmanlı sultanlarına da eleştiride

---

[212] Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", Reşid Rıza, *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.15.

bulunmuştur. Tüm bunların yanı sıra Rıza, halifenin nasıl ve kimlerden seçilmesi gerektiğine, İslam'da halifenin görevlerinden, dinde birliğin sağlamasına birçok konuda analizlerini ve tavsiyelerini bu eserinde detaylıca ele almıştır.[213] Hourani, onun hilafetin Kureyşlilerde olması fikrini şu sözlerle özetlemiş ve onun *"İslam ve Arabizmin içsel özdeşliğini teyit ettiğini"* belirtir: *"Her hükümdar ve hükümdar ailesi ortak bir gurur ve çıkara sahip olmak zorundadır; fakat sadece Kureyş, her zaman muhakkak İslam'ın gurur ve çıkarları ile uyum içinde olmuştur. Kureyş Muhammed'in ailesidir ve dolayısı ile onların şerefleri, İslam'ınki ile ilintilidir; onlarda, başka hiçbir ailede olmadığı halde, dinî gayret ve ırk gururu, birbirini güçlendirir."*[214]

Aslında Reşid Rıza'nın Mısır'a ilk geldiği zamanki düşüncelerinin, gerek Mısır'daki İngiliz sömürgesinin varlığından, gerek Osmanlı yönetiminin politikalarından gerekse dönemin milliyetçilik üzerine olan tartışmalarından ne denli etkilenerek, I. Dünya Savaşı sürecine gelindiğinde ne yöne değiştiğini gözlemlemeye imkan tanıyan en iyi örnek, 1916 yılında kendisinin de Hac ibadeti için Hicaz'da olduğu zamanlarda, Mekke Şerifi Hüseyin'in Yeni Arap Hükümeti'ni ilan etmesi üzerine Mina'da verdiği hutbedir. [215] Bu Daha sonra *el-Kıble* gazetesinde yayınlanan bu hutbe birçok anlamda Rıza'nın İslam'a, hilafete, Osmanlı Devleti'ne, İttihat ve Terakki yönetimine ve tüm bu I. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu ortama dair fikirlerini net bir şekilde özetlemektedir.

Rıza hutbeye, Kur'an'ın Arapça olarak indirildiğini belirten ayet (Ra'd, 13/37) ile giriş yaparak hemen ardından *"...bu dinin hükmü, kendisiyle ibadet edilen kitabıyla birlikte Arabidir"* sözleriyle İslam'daki "Arap" olgusuna dikkatleri çekerek başlamayı

---

[213] Reşid Rıza, *Hilafet*, s.34-40.
[214] Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.330.
[215] Hutbenin tamamı için bkz. Reşid Rıza, "Hicaz Seyahati 7", *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.229-234.

tercih etmiştir. Daha sonrasında Arapların İslam'a kattıklarına ve İslam'ı nasıl yücelttiklerinin de vurgusunu yapmaktan geri durmamıştır. Buradan sonra Arap birliğinin dağılarak hilafetin zayıfladığı dönemde Osmanlı Devleti'nin öne çıkarak İslam koruyuculuğunu üstenmesinden ve Müslüman Arapların bazılarının kendi istekleriyle bazılarının ise zor kullanılarak da olsa Osmanlı halifesi altındaki bu İslam birliğine dahil olduklarından bahsetmiştir. Hatta bu noktada, o zamanlardan beri Mekke emirlerinin bu birliği desteleyenlerin, *"Devlet otoritesini ve hakimiyetini kabul edenlerin"* arasında önde gelenler olduğunu çünkü onların *"Müslüman birliğinin sağlanmasını"* ve *"İslam şeriatının nüfuzunun yücelmesini"* umut ettiklerini belirtmiştir. [216] Buraya kadar Rıza'nın konuşmasında Araplar'ın yaptıkları her şeyi hep "İslam'ın iyiliği" adına yaptığına ve aslında İslam için de "en iyiyi de hep Arapların yaptığına" dair hisler hâkim gelmektedir. Ancak konuşmasının bu kısmından sonra Rıza *"bu devlete yaklaşık üç yüz yıl süren bir zafiyet, bir zayıflık arız oldu"* diyerek, Osmanlı Devleti'nde Kavalı Mehmet Ali Paşa'nın sahneye çıkışından başlayarak, Tanzimat süreci, II. Abdülhamit'in politikaları, meşrutiyet dönemleri ve özellikle İttihat ve Terakki'nin hatalı politikaları üzerine detaylı bir hatırlatma yapmıştır. Hatta İttihat ve Terakki yönetimine *"Devlet'in zaafa düştüğü devirden beridir uğradığı tahribat ve ifsat, İttihatçıların başa gelmesiyle uğradığından kat kat düşüktür…Birkaç yıl içinde Devlet'in yarısını kaybettiler. Devlet'i kaç yüzyıldır olmadığı kadar borca soktular. Sonra millete kastettiler ve Devlet'i fakirleştirdikleri gibi milleti de fakirleştirdiler."* suçlamalarını yöneltmiştir. Rıza tüm bunları söyleyerek aslında kendince *"devletin uçurumun eşiğinde olduğunun"* mesajını İslam toplumuna vermiş ve Şerif Hüseyin'in bu şekilde bir adımla öne çıkarak aslında Hicaz'ı ve İslam

---

[216] Reşid Rıza, "Hicaz Seyahati 7", *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.229-230.

toplumunu korumaya çalıştığını iddia etmiştir. Hatta bu iddiasını biraz daha ileri taşıyarak *"Eğer bizzat Devlet'i de tehlikeden kurtarmaya gücü yetse, kuşkusuz bunu da yapardı."* Sözleriyle Şerif Hüseyin'e olan güvenini ilan etmiş ve onu yüceltmiştir. Ona göre *"Eğer bu istiklal ilan edilmiş olmasaydı Osmanlı Devleti'nin düşmesiyle birlikte, hem Allah'ın haremi ve hem de Resulünün haremi galip devletlerin eline ganimet olarak geçecekti."* [217]

Rıza'nın bu konuşmasından da anlaşılacağı üzere aslında Şerif Hüseyin, onun İslam birliği ve Araplar için yeniden güçlenebilmeye dair, özellikle İttihat Terakki yönetiminin kararttığı umutlarını yeniden filizlendirmiştir. Ancak maalesef ki, bu umutları Şerif Hüseyin'in kendi kendisini halife ilan etmiş olması ve İngilizlerle olan iş birliğinin açığa çıkması ile yeniden kararmış; Rıza'nın da Şerif Hüseyin'e bakışı aynı hızda tersine dönmüş; Şerif Hüseyin'i *"şeytanın halifesi"* ilan ederken, 1923 yılında *el-Menar*'da yazdığı yazısında Hüseyin'in hilafetini *"ilim, ictihad, istiklal, ehl-i hal ve'l-akdin beyati gibi temel niteliklerden yoksun"* olarak tasvir etmiştir. [218]

Reşid Rıza, hayatının buradan sonraki safhasında Şerif Hüseyin'e cephe almış olan Suud ailesi ile yakınlık kurmuştur. Necid Sultanı Abdülaziz bin Suud'un "İslam ümmetine ve Arap milletine hizmet" etmesinden ve Hicaz bölgesinde Arap hakimiyeti kurmuş olmasından dolayı mutluluk duyarken, kendisine olan yakınlığı ve bağlılığı 1935 yılındaki vefatına kadar devam etmiştir.[219]

Gerçekten de detaylıca incelendiğinde Reşid Rıza'nın "Arapçılığının" aslında İslam'ı içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve yüceltmek amacıyla yürütülen bir politika olduğu görülecektir. Aslında Rıza'nın yazılarında Arap milliyetçiliği de başta

---

[217] Reşid Rıza, "Hicaz Seyahati 7", *İttihat-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.230-234.
[218] Reşid Rıza, *el-Menar*, XXIV/8, s.593-618, Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", Reşid Rıza, *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.12.
[219] Özgür Kavak, "Reşid Rıza'nın Hayatı ve Eserleri", Reşid Rıza, *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, s.13.

olmak üzere hiçbir etnik milliyetçilik ideolojik olarak savunulmamıştır. Hatta Onun dünyasında vatana bağlılık ancak İslam toplumuna fayda sağladığı sürece kabul görmüştür. Zira Rıza milliyetçiliği İslam ümmetine zarar vermek adına *"Batı kaynaklı bir saldırı"* kabul etmiş ve hatta *"yalnızca Müslümanlar arasında ihtilafın yeni bir kaynağı değil, aynı zamanda dinden dönmeye eşdeğer"* nitelendirmiştir.[220] Lakin I. Dünya Savaşı dönemine gelindiğinde, İslam'ı ve özellikle Müslüman Arapları sömürge güçlerinden korumak amacıyla söylemlerinde değişiklikler baş göstermiş; gerek öncesinde İttihat ve Terakkicilerin tutumu gerekse Mustafa Kemal ve Ankara Hükümeti'nin politikaları Türklerle Arapları kapsayan İslam birliğine dair hayallerinin gerçekleşmeyeceğini düşündürmeye başladığında, Rıza'nın fikirleri de bağımsız bir Arap Devleti fikrine yönelmek durumunda kalmıştır.

[220] Davişa, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa,* s.20.

BÖLÜM V

SONUÇ

Mısır'da 19. yüzyılın ilk yarısında, önce reformist Vali Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın politikaları ardından da hıdivliğin ilanı ile modern Mısır'ın temelleri atılmıştır. Ancak Hıdiv İsmail Paşa dönemindeki dış borçlanmanın da etkisiyle Mısır'da İngilizler başta olmak üzere sömürgeci devletlerin varlığının giderek artması özellikle Mısırlı Araplar arasında bazı tepkilerin oluşmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, 1882 yılında Urabi Paşa liderliğinde başlayan isyan İngilizlere Mısır'a müdahale fırsatı vermiş; bu tarihten itibaren Mısır'da uzun yıllar sürecek İngiliz hakimiyeti başlamıştır.

1914 yılına kadar Mısır'da Osmanlı Devleti'nin varlığı kâğıt üzerinde devam etse de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliğinden itibaren Osmanlı Devleti buradaki söz hakkını giderek kaybetmiştir. 1882 yılı itibariyle Mısır'da kurulan bu ikili yönetim düzeni, İngilizlerin de desteği ile, Osmanlı Devleti'ne muhalif seslerin barınabileceği özgür bir basın ortamının oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu özgürlük ortamı, İngilizlerin Mısır'daki varlığını tehlikeye atabilecek söylemler için geçerli olmasa da İngilizlerin Mısır'daki sömürgeci ve kontrolcü politikaları özellikle 20. yüzyıl başlarında sömürge karşıtlığı ve Mısır başta olmak üzere çeşitli milliyetçi fikirlerin yükselmesine yol açmıştır. Ancak bu dönemde Mısır'da ortaya çıkan bu fikirler incelendiğinde bunların büyük bir kısmının aslında etnisite bilincine dayanan bir milliyetçilik değil de sömürge karşıtlığının beslediği bağımsızlık arzuları olduğu görülmektedir. Bu noktada çalışmamız sırasında 20. yüzyılın ilk zamanlarında Mısır'da ayrılıkçı fikirlerin çoğunun İngiliz sömürgesinden kurtulmayı hedef aldığı, Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı talep edenlerin ise azınlıkta kaldığı fark edilmiş,

ancak her iki durumda da çoğunlukla asıl motivasyonun Arap etnik bilincine dayanmadığı fark edilmiştir. Lakin aynısını bu çalışmanın kapsamı dışında olan Suriye bölgesindeki özellikle gayrimüslim Araplar için söylemek kesinlikle doğru olmayacaktır.

19. yüzyılın sonunda Mısır'ın oluşturduğu bu ortam Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve özellikle Reşid Rıza başta olmak üzere İslam'da siyasi birlik ve reformları savunan İslami modernistlerin de burada faaliyetlerini yürütmelerine olanak sağlamıştır. Bu noktada her birinin Mısır'daki düşünce dünyasını etkileyecek fikirler ortaya koyarken, aynı zamanda Mısır'ın siyasi ortamından ve dönemin genel konjonktüründen oldukça etkilendikleri de görülmektedir.

Afgani, Abduh ve Reşid Rıza'nın en temel amacı gerçek İslam'a geri dönerek, İslam ümmetini yeniden güçlendirmek olmuştur. Bu noktada, İslam'ı yozlaşmış özelliklerinden arındırmak ve ilk günkü saf temiz haline döndürebilmenin yanında, İslam'ın siyasi birliğini oluşturmak ve İslam ümmetinin uyanarak, yeniden güçlenmesini sağlamak adına İslam'da kapsamlı reform önerileri ortaya atmışlardır. İlk planda bakıldığında Araplar için siyasal egemenlik ya da Arap bağımsızlığı onların öncelikli hedefleri arasında bulunmadığı söylenebilir. Her biri aslında etnisiteye dayalı ayrımları ümmetin birliği için tehlike kabul etmiştir. Onlar daha çok ümmetin, Hristiyan sömürgeci devletlerden kurtularak İslam medeniyetinin birlik olup eğitim ile yeniden güçlenebilmesini hedeflemişlerdir.

Fakat, özellikle Reşid Rıza'nın İslam'ın medeniyetinin güçlenmesi ve ümmetin birliğinin yeniden sağlanması için Arapların uyanışının gerekliliğine dair söylemleri, şüphesiz Arap toplumunda etnik bilinci uyandırmıştır. Ayrıca, Rıza'nın İslam'ın dilinin Arapça olması üzerinden Arapçaya yüklediği anlam ve aynı dönemlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, bazı kesimlerce 'Türkleştirme' olarak yorumlanan

merkezileşme çalışmaları kapsamında Türkçe'nin öne çıkarılması, Arap toplumda dile bağlı bir kimlik algısının oluşmasına da destek vermiştir.

Reşid Rıza'nın bağımsız Arap devleti fikri, Osmanlı karşıtlığından, Türk karşıtlığından ya da Arap milliyetçiliğinden değil; sömürge karşıtlığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan muhalefetinden ortaya çıkmış gözükmektedir. Tıpkı Mısır'da *"Mısır Mısırlılarındır"* sözleriyle başlayan Mısır'da başlayan milliyetçilik gibi, Rıza'nın da bağımsızlık fikirleri özellikle İngilizler başta olmak üzere Batılı sömürgeci devletlerin bölgede yürüttükleri politikalardan beslenmiştir. Araştırmamız sonucunda görüldüğü üzere, Reşid Rıza'nın her zaman için asıl kaygısı İslam'ı korumak, ümmeti bir araya getirmek ve İslam medeniyetini yükseltmek olsa da fikirleri Arap milliyetçiliği için bir destek noktası olmuştur. Onun öne sürdüğü fikirler ve verdiği tavsiyeler de dolayısıyla İslam'ın çıkarlarını korumak amacı taşımıştır. Müslüman toplumun, Batı medeniyeti karşısında geri kalmasını İslam için tehlike gördüğü gibi, güçlü bir Osmanlı Devleti'nin de İslam'ın korunması için elzem olduğuna inanmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin hayatta kalabileceğine, kalsa da Arap toplumunu sömürgeci devletlerden koruyabileceğine dair umutları azaldıkça bağımsız bir Arap devleti fikrine yönelmiştir. Yani fikir hayatının ilk zamanlarında, İslam'ın yükselişi için ortaya attığı Arap uyanışı fikri, hayatının son zamanlarında yerini İslam'ın uyanışı için Arap ulusunun yükselişi fikrine bırakmıştır. Özellikle bu konuda Hicaz yarımadasında Osmanlı'ya karşı ortaya çıkan Vehhabilik'ten de öze dönüş gibi destek aldığı da göz ardı edilmemelidir. Bu noktada, Suud Devleti'nin kuruluş ilkeleri ve selefe dönüşe yönelik yapılan vurgu Reşid Rıza'nın fikir dünyasının inşasında ona ilham olmuştur.

Ayrıca çalışmamızın ikinci bölümünde bahsettiğimiz millet ve milliyetçilik hakkındaki teoriler çerçevesinde Reşid Rıza'nın Arap ulusuna dair söylemlerini

incelediğimizde, aslında onun fikirlerinin bu tanımların içine tam olarak sığmadığını görürüz. Reşid Rıza'nın Arap ulusuna ve ümmet birliğine yönelik çağrılarının gayrımüslim Arapları ne kadar kapsadığı ya da Müslüman olan diğer halkları dışarıda bırakmadığı göz önününde bulundurulduğunda, İlkçi, modernist ve etno-sembolcü kuramların tanımlamalarının dışarıda bir birliktelik öne sürdüğü fark edilmektedir. Her ne kadar Mısır'da incelediğimiz dönemde yükselişe geçen *"Mısır Mısırlılarındır"* fikirleri, Malesevic'in öne sürdüğü toprağa bağlı milliyetçilik tanımlamaları ile uyum gösterse de, bu fikirler Reşid Rıza'da pek de kabul görmemiş; O'nun en büyük hedefi her zaman için İslam ümmetini yeniden bir araya getirerek, eski gücüne ulaştırmak ve sömürgeci batı toplumlarının tehlikesinden korumak olmuştur. Bu sebeple Reşid Rıza'nın Arap ulusuna dair söylemlerinin bir Arap milliyetçiliği çağrısı olduğunu iddia etmek pek de doğru olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Aharoni, Reuven. 2007. *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in Egypt of Mehmet Ali, 1805-1848*. Londra: Routledge.

Akıncı, Abdulvahap. 2012. "Modern Ulus Devletlerin Doğuşu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.34 s.61-70.

Altundağ, Şinasi. 1945. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi*, 1831-1871. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Anderson, Benedict. 1995. *Hayali Cemaatler; Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çeviren İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları.

Antonius, George. 1939. *The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement*. New York: J. B. Lippincott Company.

Balibar, Étienne, Immanuel Wallerstein. 1993. *Irk, Ulus, Sınıf*. İstanbul: Metis Yayınları.

Bilgenoğlu Ali, 2006. *II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetler ve Faaliyetleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Bowen, John Eliot. 1886. "The Conflict of East and West in Egypt II", *Political Science Quarterly*, Cilt 1, Sayı 3. Eylül. S.449-490.

Cole, Juan R. I. 1999. *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*. Kahire: The American University in Cairo Press.

Davişa, Adid. 2004. *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Dawn, C. Ernest. 1998. *Osmanlıcılıktan Arapçılığa.* İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Doğan, Meltem. 2006. *II. Abdülhamit Dönemi Arap Milliyetçiliği,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Duri, Abd al-'Aziz. 2012. *The Historical Formation of the Arab Nation.* New York: Routledge.

Erkoç Murat. 2019. *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.

Fahmy, Khaled. 2010. *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*. Çeviren Deniz Zarakolu. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Fischer, Michael. 2007. "Cultur and Cultural Analysis as Experimental Systems,", *Cultural Antropolgy*, Vol. 22, Sayı:1. s. 1–64.

Geertz, Clifford. 1994. "Primordial and Civic Ties", *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, Oxford: Oxford University Press. s.29-34.

Gellner, Ernest. 1992. *Uluslar ve Ulusçuluk*. Çeviren Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksü Özdoğan. İstanbul: İnsan Yayınları.

Guibernau, Montserrat, John Hutchinson. 2004. "History and National Destiny", *Nations and Nationalism*, ASEN, S.10 (1/2) s.1-8.

Guibernau, Montserrat. 1997. *Milliyetçilikler*. İstanbul: Sarmal Yayınları.

Haddad, Mahmoud. 1994. "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 26, No.2 Mayıs. S.201-222.

Heyworth-Dunne, J. 1938. *History of Education in Modern Egypt.* Londra: Luzac&Co.

Hobsbawm, Eric J. 1995. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*. Çeviren Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hobsbawm, Eric J. 1998. *Devrim Çağı, 1789-1848*. Çeviren Bahadır Sina Şener. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Hourani, Albert. 2014. *Çağdaş Arap Düşüncesi.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Hourani, Albert. 1981. *The Emerge of The Modern Middle East.* California: University of California Press.

Hourani, Albert. 1995. "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", Derleyen William R. Polk ve Richard L. Chambers, *Ortadoğu'da Modernleşme,* İstanbul: İnsan Yayınları. s.61-101.

Hunter, Archie. 2007. *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*. Londra: Tauris.

Hunter, F. Robert. 2000. "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition", *Middle Easter Studies*, Cilt 36, Sayı:3, Haziran, s.145-159.

Hurewitz, J. C. 1975. *The Middle East and North Africa in World Politics: Documentry Recorded*. New Haven: Yale University Press.

Issawi, Charles. 1954. *Egypt at Mid-Centruy: An Economic Survey*. Oxford: Oxford University Press.

Issawi, Charles. *1963. Egypt in Revolution, An Economic Analysis*. Oxford: Oxford University Press.

İşcan, Mehmet Zeki. 1998. *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Karal, Enver Ziya. 1983. *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstihbarat Devirleri, 1876-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kayalı, Hasan. 2018. *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918.* Çeviren Türkan Yöney. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Keddie, Nikkie. 1997. *Cemaleddin Afgani*. İstanbul: Bedir Yayınevi.

Kireçci, Mehmet Akif. 2012. *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Kurşun, Zekeriya. 2022. *Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918.* İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Malesevic, Sinisa. 2019. *Grounded Nationalism*. London: Cambridge University Press.

Mardin, Şerif. 2015. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. 1969. *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*. New York: Praefer.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. 2010. *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*. Çeviren Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Okutan, Çağatay. 2001. "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 56-2, s.157-170.

Owen, Roger. 1993. "Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation", *The Modern Middle East*. Tauris: Londra. s.111-124.

Özkırımlı, Umut. 2008. *Milliyetçilik Kuramları; Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Özkoç, Özge. 2015. *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı, Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Reid, Donald M. 2008. "The Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" *Cambridge History of Egypt, Vol 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of The Twentieth Centruy,* Cambridge: Cambridge University Press. s. 217-138.

Rıza, Reşid. 2020. *Hilafet En büyük Önderlik.* Çeviren Mehmet Çelen. İstanbul: Mana Yayınları.

Rıza, Reşid. 2015. *Gerçek İslam'da Birlik*. Çeviren Hayrettin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık.

Rıza, Reşid. 2007. *Ittihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*. Çeviren Özgür Kavak. İstanbul: Klasik Yayınları.

Robinson, Arthur E. 1925. "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammed Ali Pasha,1820-1824", *The Journal of Royal African Studies,* Cilt 25, Sayı:97, (Ekim) s.47-58

Sinoué, Gilbert. 2004. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*. Çeviren Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kitap.

Smith, Anthony D. 2007. *Milli Kimlik*. Çeviren Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları.

Smith, Anthony D. 2002. *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*. Çeviren Derya Kömürcü. İstanbul: Everest Yayınları.

Smith, Anthony D. 2002. *Ulusların Etnik Kökeni.* Çeviren Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Smith, Anthony D. 2000. "Thesis of Nationalism: Alternative Models of Nation Formation", *Asian Nationalism,* Ed. Michael Leifer, London: GBR: Routledge. s.1-20.

Soy, Bayram. 2004. "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *bilig,* S:20. *(*Yaz). s.173-202

Tauber, Eliezer. 2021."Rashīd Riḍā, Jews, and Zionism". *The Journal of the Middle East and Africa.* 12/4 s.405-424.

Tauber, Eliezer. "1994. Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of 'Abd al-Rahman al- Kawakibi, Najib 'Azuri and Rashid Rida". *British Journal of Middle Eastern Studies* Taylor&Francis. 12/2 s.190-198.

Tauber, Eliezer. 2006. "Egyptian Secret Societies, 1911". *Middle Eastern Studies* Taylor&Francis. 42/4 (Haziran). s.603-623.

Tauber, Eliezer. 1995. "Rashid Rida's Political Attitudes During World War I", *The Muslim World,* Vol.LXXXV No:1-2, (Ocak-Nisan) s.107-121.

Tibi, Bessam. 1998. *Arap Milliyetçiliği*. İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Toledano, Ehud R. 1998. "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'", Derleyen, M. W. Dally. *The Cambridge History of Egypt, Vol 2: Modern*

Egypt, From 1517 to the End of The Twentieth Centruy. Cambridge: Cambridge University Press. s. 252-284.

Türkmen, Hamza (Editör). 1994. *Menar Tefsiri Konu Başlıkları Fihristi*. İstanbul: Ekin Yayınları.

Vatikiotis, P. J. 1969. *The Modern History of Egypt*. Londra: Wiedenfield and Nicolson.

Zeine, Zeine N. 2020. *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiğinin Doğuşu.* Çeviren Emrah Akbaş. İstanbul: Ark Kitapları.